

Historisch Tijdschrift
Holland

28e jaargang
nummer 6
1996

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. Brugman, G.M.E. Dorren, K. Goudriaan, I. Heidebrink, P.C. Jansen, M. Keblusek, P. Knevel, E. Kreuwels, J. Steenhuis, G. Verhoeven, E.L. Wouthuysen.

Vaste medewerkers

R.M. van Heeringen en J.-K.A. Hagers (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. drs M. Keblusek, Bellamystraat 121¹, 1053 BJ Amsterdam, telefoon 020-6831484.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Publikaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: dr G. Verhoeven, p/a Gemeentelijke archiefdienst Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft, tel. 015-2602340.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. drs G.J.A.M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5319525.

Contributie: f50,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f7,50, dubbele nummers f15,-, vermeerderd met f3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek Verrijgbaar via *Holland* achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1996 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vernieuwvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Archeologische kroniek van Holland over 1995

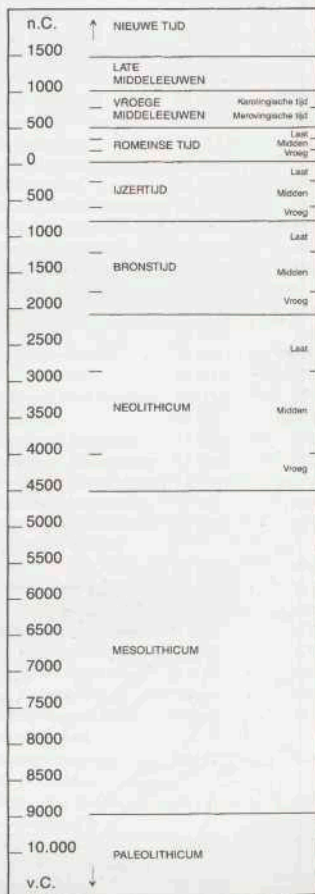
De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontleeningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuuropgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst niet opnieuw worden vermeld.

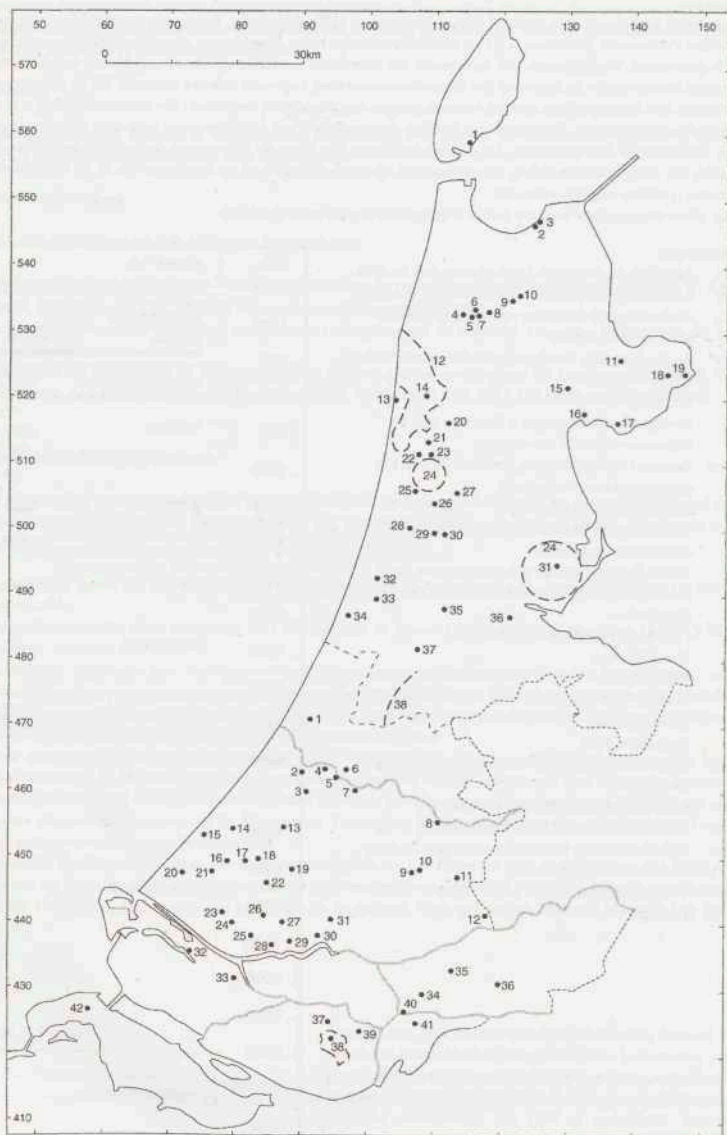
Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

Afkortingen

AAO	Afdeling Archeologie Onder water van de ROB
ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AIU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam
BP	Before Present=voor 1950
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae-en Proto-historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RAAP	Regionaal Archeologisch Archiverings-Project van het IPP
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

De kroniek staat onder redactie van dr R.M. van Heeringen, provinciaal archeoloog van Zuid-Holland en drs J.-K.A. Hagers, provinciaal archeoloog van Noord-Holland. Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, telefoon (033)4634233.

Noord-Holland		pag.		pag.	
Alkmaar: Grote of St. Laurenskerk	20 (R,LM,NT)	306	Wieringen	3 (VM,LM)	338
Alkmaar: Lombardsteeg	20 (LM,NT)	309	Wieringen: Hippolytus- hoeverkoog	2 (P)	296
Alkmaar: Lindegracht- zuidzijde	20 (IJ,R,LM,NT)	309	Wognum: Kreeklanden	15 (B,LM)	296
Alkmaar: Gedempte Nieuwesloot	20 (IJ,R,LM,NT)	310	Zaanstad: Assendelft- Noorderpolder	29 (R,LM)	305
Alkmaar: Achterdam	20 (LM,NT)	310	Zaanstad: Assendelft Noord	30 (R,LM)	305
Amsterdam: Vendex-terrein	36 (LM,NT)	311	Zandvoort: Amsterdams- Waterleidingduinen	34 (LM)	338
Anna Paulowna: Kolhorn- Waardpolder 1	9 (N,VM,LM)	314	Zuid-Holland		
Anna Paulowna: Kolhorn- Waardpolder 2	10 (LM)	315	Bernisse: Busbaan 1	33 (IJ)	340
Bergen: Bergen aan Zee	13 (R)	297	Bernisse: Busbaan 2	33 (R)	346
Bergen: Van Brederodeschool	14 (LM)	316	Binnenmaas- Mijnsheerenland	37 (B,IJ)	341
Beverwijk: Koningstraat	28 (LM,NT)	319	Bodegraven: Willemstraat	8 (R)	346
Bloemendaal: Kennemerdui- nen 't Wed	32 (IJ,R,LM)	297	Brielle: Seggelant	32 (R,LM)	347
Bloemendaal: Overveen- Blekersveld	33 (B)	295	Delft: Huyterstraat	22 (LM)	361
Castricum: Albertshoeve	25 (R,VM,LM)	297	Delft: Prinsenhof	22 (LM)	363
Enkhuizen: Vissersdijk	19 (LM,NT)	319	Dordrecht: Dubbeldamseweg	40 (LM)	363
Haarlemmermeer:			Dordrecht: Heisterbach	41 (LM)	365
Floriade 2002	37 (LM)	323	Dordrecht: Wijnstraat	40 (LM)	366
Haarlemmermeer:			Giessenlanden: Giessenburg	36 (LM)	369
Hogesnelheidslijn	38 (LM)	324	Goedereede: Ouddorp- Jillesweg	42 (IJ,R)	341
Haarlemmermeer: Zwanen- burg-Wijk Amestelle	35 (LM)	324	Gouda: Bolwerk	10 (LM)	369
Heiloo: Heilooërboos 1	21 (NT)	324	Gouda: Nieuwehaven	10 (LM)	370
Heiloo: Heilooërboos 2	21 (R,VM/LM)	301	Gouda: Westerkade	10 (LM)	370
Heiloo: Ypstein	23 (LM/NT)	325	Graafstroom: Beskensgraaf	35 (LM)	371
Heiloo: Vlooiendijk	22 (B/IJ)	295	's-Gravendeel	39 (R)	348
Herinrichtingsgebied			's-Gravenhage: Bierstraat	14 (LM)	372
Bergen-Egmond-School	12 (IJ,R,LM)	301	's-Gravenhage: Bleijenburg	14 (LM)	372
Hoorn: Karperkuil	16 (LM,NT)	325	's-Gravenhage: Grote Markt	14 (LM)	372
Niedorp: Barsingerhorn	8 (LM)	330	's-Gravenhage: Ockenburg	15 (R)	348
Schagen: Polder Burghorn	4 (R)	302	's-Gravenhage: Rekenkamer	14 (LM)	373
Schagen: Witte Paal	5 (R)	302	's-Gravenhage: Spui 39		
Schagen: Witte Paal Zuid- Oost	6 (R,LM)	302	t/m 43	14 (LM)	374
Schagen: Hoep Noord	7 (IJ,R/LM)	330	's-Gravenzande: Vaartplein	20 (LM)	374
Stede Broec: Bovenkarspel	18 (B)	295	Leiden: Roomburg	5 (R,VM)	350
Texel: Oudeschild-De Schans	1 (NT)	331	Leiden: Gemeentearchief	4 (LM)	375
Uitgeest: Dorregeest	26 (IJ,R)	305	Leiden: Hogewoerdse Poort	4 (LM)	376
Uitgeest: Woudpolder	27 (R,LM,NT)	305	Leiden: Kort Galgewater	4 (LM)	376
Venhuizen: Hem	17 (LM)	334	Leiden: Pieterskerkhof	4 (LM)	376
Venhuizen: Schellinkhout	17 (LM)	334	Leiderdorp: Leythenrode	6 (LM)	377
Waterland: Broek in Water- land	51 (LM)	335	Leidschendam:		
Waterland en Limmen- Heiloo: monitoringproject	24 (IJ,R,LM)	335	Landscheidingsweg	13 (R)	353
Wervershoof: Zwaagdijk	11 (B)	295	Midden-Delfland 1: Holierhoekse Polder	26 (IJ)	342
			Midden-Delfland 2: Oude Campspolder	23 (LM)	377
			Naaldwijk: Honselersdijk- Dijkstraat 29	21 (LM)	377

		pag.			pag.
Noordwijk: Nieuwe Offenweg	1 (IJ,R)	353	Schiedam-Vlaardingen: Rijksweg 4	28 (R)	358
Papendrecht	34 (LM)	378	Schipluiden: Klaas Engel- brechtspolder	24 (R)	358
Pijnacker: Ned. Herv. kerk	19 (LM)	378	Schoonhoven: Zevender	12 (LM)	381
Rijnwoude	7 (R)	354	Spijkenisse: Busbaan 3	33 (IJ,R,LM)	358
Rijswijk: Kerkstraat	18 (NT)	379	Strijen: Oude Land van Strijen	38 (IJ,R,LM)	381
Rijswijk: Spoorbaan- verbreding	18 (R,LM)	354	Valkenburg: Ommedijkse Polder	2 (IJ,R)	344
Rijswijk: De Strijp	17 (P)	344	Vlist	11 (LM)	385
Rijswijk: Rijswijkse Bos- Prinsenvijver	18 (LM)	379	Vlaardingen: Babberspolder	25 (R)	360
Rijswijk: Van Vredenburg- weg	18 (R)	355	Vlaardingen: Fransen- en Kuiperstraat	25 (LM,NT)	384
Rotterdam: Korte Hoog- straat	30 (LM)	379	Vlaardingen: Hoogstad	25 (R)	361
Rotterdam: Gasfabriek Kralingen	31 (IJ,LM)	343	Voorschoten: Leidse- weg 29-33	3 (LM)	385
Rotterdam-Schiedam: Beneluxlijn	29 (IJ,R)	344	Wateringen: Provinciale weg S11/N54	16 (IJ)	345
Schiedam: Huis te Riviere	29 (LM)	380			
Schiedam-Kethel: West Abts- polder	27 (R)	355			

I Noord-Holland

Prehistorie

Bloemendaal: Overveen-Blekersveld Tijdens de aanleg van riolering in het Blekersveld te Overveen verrichtten leden van de AWN-afdeling Haarlem e.o. waarnemingen. In de ondergrond werd onder een pakket veen de aanwezigheid van een kleine zuidwest-noordoost georiënteerde strandwal met een breedte van ca. 40 m vastgesteld. De op ca. -0,45 m NAP gelegen top van de zandopduiking bestaat uit sterk humeus zand, waarin ploegsporen, paalsporen en vuurstenen artefacten werden aangetroffen. De elf paalkuilen, elk met een diameter van ca. 35 cm, lagen in een kwart cirkel met een diameter van ca. 6,5 m. Waarschijnlijk maakten de palen deel uit van een paalzetting rond een graf uit de Bronstijd.

Bron: *Jaarverslag 1995 AWN-afdeling Haarlem e.o.*

Heiloo: Vlooiendijk Leden van de Archeologische Werkgroep Heiloo meldden de vondst van een gave vuurstenen sikkels uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd. Het voorwerp was in 1991 gevonden aan de westelijke zijde van de strandwal waarop Heiloo is gelegen. Binnen een straal van ongeveer een kilometer van de nieuwe vindplaats zijn in de loop der tijd in totaal negen (fragmenten van) sikkels aangetroffen. Eén sikkelvondst was al langer bekend van een terrein op ca. 250 ten zuiden van de nieuwe vindplaats (Brunsting 1962, 115, Van Heeringen 1992, 96). Meer dan 60 jaar geleden was op een ander terrein, op nog geen kilometer afstand van de nieuwste locatie, een depot van vijf rechtopstaande sikkels – vier vuurstenen en een bronzen – aangetroffen (Brunsting 1962, Van Heeringen 1992, 95-6), dat in de tachtiger jaren werd aangevuld met de vondst op hetzelfde terrein van fragmenten van nog eens twee vuurstenen sikkels.

Bron: *Jaarverslag 1993 Archeologische Werkgroep Heiloo* (T. de Ridder)

Herinrichting Bergen-Egmond-Schoorl zie Romeinse Tijd.

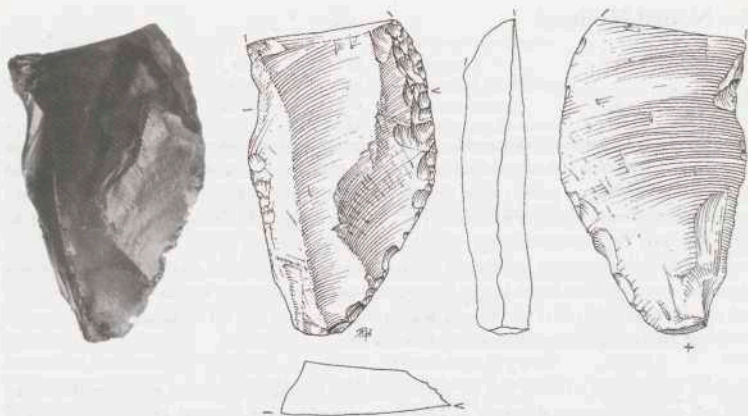
Stede Broec: Bovenkarspel Door J. den Das te Enkhuizen werd aan het oppervlak van een bouwlandperceel tussen Grootebroek en Bovenkarspel, ca. 400 m ten noorden van de Streekweg, een gutsvormig aangepunt benen werktuig gevonden. Gezien de vindplaats lijkt een datering in de Bronstijd de meest waarschijnlijke. Het terrein is inmiddels bebouwd.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Uitgeest: Dorregeest zie Romeinse Tijd.

Wervershoof: Zwaagdijk K. Dudink uit Zwaagdijk meldde nieuwe vondsten van het terrein van het Agri Business Center in zijn woonplaats. In voorgaande jaren zijn door hem verscheidene keren op dit terrein bewoningsresten uit de Bronstijd aangetroffen (zie de Kroniek over 1991, 1992 en 1993). De nieuwe vondsten bestaan, naast botmateriaal, uit een complete vuurstenen sikkels en vier vuursteenafslagen waarvan één waarschijnlijk een schrabbertje, een met parallel lopende diepe groeven versierd stolphormig aardewerken voorwerp, twee fragmenten van aardewerken 'bakplaten'(?), waarvan er één versierd is met een slordig patroon van ingedrukte puntjes en vingertopindrukken op de rand, twee aaneenpassende randfragmenten.

Afb. 1. Wieringen: Hippolytushoeverkoog. Enkelvoudige convexe schaaaf uit het Midden- of Laat-Paleolithicum. Schaal 1:2. Foto ROB. Tek. H. Peters.

ten van een onversierd aardewerken schaalje, twee fragmenten van een aardewerken 'zeef', een fragment van een onversierd aardewerken bakje met scherpe knik tussen bodem en wand, een randfragment versierd met spatelindrukjes in verticale banen en een doorboorde steel van een lepel.

De vondsten zijn afkomstig uit een woonlaag, die zich in een sloottalud ca. 1 meter onder het maaiveld duidelijk aftekende. Uit dezelfde laag zijn eerder aardewerkfragmenten verzameld (hoofdzakelijk onversierd 'Hoogkarspel' aardewerk).

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Wieringen: Hippolytushoeverkoog (afb.1) De heer De Vries uit Hippolytushoef heeft een vuursteen, enkelvoudig convexe schaaaf gevonden. Het voorwerp werd een aantal jaren geleden tijdens een ruilverkaveling in een slootkant aangetroffen. Het wordt tentoongesteld in het museum Het huis van de Aarde in Den Oever. Datering: waarschijnlijk Midden- of Laat-Paleolithicum.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Wognum: Kreeklanden Nieuwbouwplannen van de gemeente Wognum voor twee ten westen van het dorp gelegen percelen vormden aanleiding voor het verrichten van een aanvullend archeologisch onderzoek. Op deze percelen waren tijdens de archeologische verkenningen door de Stichting RAAP, die in 1986 in het kader van de voorbereiding van de landinrichting De Gouw werden uitgevoerd (Manning en Van der Gaauw 1987), aardewerkscherven uit de Vroege Bronstijd en de Late Middeleeuwen opgeraapt. De Bronstijd-vondsten zijn geconcentreerd op twee locaties aangetroffen, de Laat-Middeleeuwse scherven daarentegen verspreid op de percelen.

Tijdens een vier dagen durend onderzoek - dat in opdracht van de gemeente werd uitge-

voerd – zijn enige proefsleuven gegraven op de locaties waar de Bronstijdscherven zijn gerapporteerd. Daarbij zijn geen vondsten of grondsporen uit de Bronstijd aangetroffen. Wel zijn negentien zogenoemde daliegaten uit de Late Middeleeuwen gedocumenteerd. Daliegaten worden geïnterpreteerd als kleiwinputten, die een functie hadden voor de akkerbouw op het veen. De kalkhoudende zandige klei werd – eventueel gemengd met stalmest en huisafval – op de akker gebracht. De kalk heeft een gunstig effect op de zuurgraad van de venige ondergrond, en de klei versterkt de zode. De daliegaten lieten depressies in het land achter die in de loop der tijd zijn opgevuld met materiaal dat van elders is aangevoerd. Met de grond werden ook scherven getransporteerd. In diverse daliegaten zijn scherven uit de Late Middeleeuwen (11e en 12e eeuw) aangetroffen.

ROB

H.S.M. van der Beek en M.M. Sier

Romeinse Tijd

Alkmaar: Grote of St. Laurenskerk zie Middeleeuwen.

Bergen: Bergen aan Zee Door M.D. de Weerd is in de vloedlijn van het strand van Bergen aan Zee een wandfragment van een terra sigillata-kom, type Dragendorf 27K, 2 G, gevonden. Datering: ca. 70 na Chr.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

IPP

M. Erdrich

Bloemendaal: Kennemerduinen 't Wed Langs de noordoostelijke en oostelijke rand van recreatiemeer 't Wed onderzochten leden van de AWN-afdeling Haarlem e.o. op diverse, door verstuing bedreigde plaatsen een akkerlaag uit de Romeinse Tijd en Middeleeuwen. Naast ploegsporen werden eveneens scherven handgevormd aardewerk uit de IJzertijd gevonden, alsmede een glazen kraal.

Bron: *Jaarverslag 1995 AWN-afdeling Haarlem e.o.*

Castricum-Albertshoeve (afb. 2-5) In navolging van de ontdekking van nederzettingssporen uit de Romeinse Tijd door leden van de Historische Vereniging Oud Castricum in het nieuwbouwplan De Rietkamp (zie de Kroniek over 1994) ving de ROB in september aan met een noodonderzoek op de direct ten zuiden van deze vindplaats gelegen nieuwbouwlocatie Albertshoeve. Van dit terrein, dat gelegen is aan de Heemstedeweg en het Uitgeesterpaadje en een oppervlak beslaat van ca. 4 ha, waren reeds eerder vondsten verzameld, meest aardewerk-scherven. Een aanvullend booronderzoek door leden van de Historische Vereniging wees uit dat over een oppervlak van tenminste 0,6 ha een cultuurlaag in de bodem aanwezig was. De ontdekking van deze laag was voor de ROB aanleiding om het onderzoek uit te voeren.

Doelstelling van het onderzoek was enerzijds meer grip te krijgen op de duur, aard en omvang van de bewoning in de Romeinse Tijd in het centrale deel van het Oer-IJ-estuarium – in de afgelopen jaren waren in dit gebied wel veel bewoningssporen uit de Romeinse Tijd en Middeleeuwen ontdekt maar nimmer goed onderzocht – en anderzijds meer inzicht te krijgen in beheersvraagstukken. Op grond hiervan zouden uitspraken gedaan kunnen worden over de wenselijkheid van behoud van in de naaste omgeving gelegen, vergelijkbare archeologisch waardevolle terreinen.

Afb. 2. Castricum: Albertshoeve. Oostelijke korte wand van een gebouw uit het einde van de 3e eeuw. De wand- en staanderpalen zijn geplaatst in greppels. De ronde donkere verkleuring bleek bij verdiepen van het vlak een waterput uit de Vroege Middeleeuwen te bevatten. Foto ROB.

Afb. 3. Castricum: Albertshoeve. Begraving van een ca. 30-jarige vrouw uit de tweede helft van de 4e eeuw. De vrouw bleek op de buik te zijn bijgezet. Foto ROB.

Afb. 4. Castricum: Albertshoeve. Glazen kralenketting aangetroffen rond de hals van de begraven vrouw. Datering: tweede helft 4e eeuw. Foto ROB.

Voor het noodonderzoek was in eerste instantie één maand uitgetrokken, maar door de bijzondere aard van de vondsten werd de eerste onderzoekscampagne pas aan het einde van het jaar beëindigd. Er waren toen vier proefsleuven en vijf opgravingsputten (gedeeltelijk) opgegraven. De bewoningssporen kunnen in vier fasen worden verdeeld die hieronder kort worden behandeld.

Fase 1 In verschillende putten zijn slecht herkenbare sporen aangetroffen die wijzen op gebruik van de locatie in de Late IJzertijd of Vroeg-Romeinse Tijd. Het gaat in de meeste gevallen om greppels, maar kuilen komen eveneens voor. Het grootste deel van deze sporen heeft geen of zeer weinig vondsten opgeleverd. De sporen lijken te duiden op gebruik van het gebied als weide- of akkerareaal. Van systematische inrichting van het gebied is in deze vroege fase nog geen sprake. Deze bewonings-/gebruiksfase wordt (ten dele ?) afgedekt door een zandlaag.

Fase 2 Een groot aantal sporen kan aan de Midden-Romeinse Tijd (ca. 70 – 270 na Chr.) worden toegeschreven. De sporen bestaan uit greppels, (paal-)kuilen en waterputten, hetgeen wijst op permanente bewoning van de locatie. In alle opgravingsputten zijn reeksen paalkuilen herkend, waarin echter in dit stadium van het onderzoek (nog) geen gebouwen herkend zijn. De reeksen bestaan in de meeste gevallen uit drie à vier paalkuilen, soms een groter aantal. De overwegende oriëntatie van de sporen is noordoost-zuidwest. Doordat nog niet een groter aaneengesloten gebied is onderzocht, is het momenteel niet mogelijk grotere ruimtelijke patronen aan te wijzen (individuele erven en daarop aanwezige gebouwen). In een aantal opgravingsputten zijn sporen van twee deels overlappende, rechthoekige gebouwplattegronden herkend (afb. 2). De breedte van deze gebouwen is ca. 6,5 m, de lengte is daarentegen nog niet vastgesteld (tenminste 15 m). De daken van deze gebouwen steunden op twee rijen zware staanderpalen die tussen 1 en 1,25 m van de wanden zijn gelegen. De wandpalen zijn minder zwaar. Zowel de wand- als de staanderpalen zijn ingegraven in greppeltjes. De plattegronden van deze gebouwen zijn goed vergelijkbaar met exemplaren die eerder onder andere in Velsen-Hoogovens (N-H) en Rijswijk-De Bult (Z-H) werden opgegraven.

Een achttal meters verwijderd van deze gebouwen en haaks daarop ligt een rechthoekig, maar kleiner bouwte (ca. 7 x 4 m). Het is één-schepig. Dit betekent dat het dak door de

Afb. 5. Castricum: Albertshoeve. Fragment van een verguld zilveren gefaceteerde haarpin uit ca. 400 na Chr. Lengte van het fragment is 2,0 cm. Foto ROB.

wanden moet zijn gedragen. Dit kleinere gebouwtje, waarschijnlijk een schuur, is gelegen op een punt waar twee rijen palen een vrijwel rechte hoek met elkaar maken. Het is niet uitgesloten dat dit gebouwtje ligt in de hoek van een met een palissade omheind erf.

Naast de bouwsporen kwamen ook diverse begravingen aan het licht, twee inhumaties en een crematie. De twee inhumaties werden dicht bijeen in afzonderlijke grafkuilen aangetroffen. Ze lagen op de rug met het hoofd in het zuiden. Aan de doden zijn geen giften meegegeven. De crematie is elders op het opgravingsterrein ontdekt.

Onder de vondsten bevinden zich naast het overheersende inheemse, handgevormde aardewerk, Romeins importaardewerk (terra sigillata, terra nigra-achtig, ruwwandig, rood, geverfd), botten van rund, paard, varken, schaap/geit en diverse vissoorten, veel metalen voorwerpen (o.a. bronzen mantelspelden, diverse Romeinse munten, bronzen ketel, bronzen schaar) en hout.

Fase 3 Er zijn sterke aanwijzingen voor gebruik van het terrein in de Laat-Romeinse Tijd (ca. 270-450 na Chr.). De vondst van een op de buik in een ondiepe kuil bijgezette ca. 30-jarige vrouw mag voor het westelijk kustgebied uniek worden genoemd (afb. 3). Rond de hals van de vrouw was een zeldzame, uit ca. 90 kralen samengestelde ketting bevestigd (afb. 4). Dit sieraad is opgebouwd uit kleine kralen van glaspasta gevuld met goudfolie, die op regelmatige afstand afgewisseld worden door rode kralen. Dergelijke kettingen komen voor in de 4e eeuw en het begin van de 5e eeuw na Chr. Een andere aanwijzing vormt een fragment van een verguld zilveren haarpen (ca. 400 na Chr.) die in de ploegvoor werd aangetroffen (afb. 5).

Fase 4 Een groot aantal sporen wijst op bewoning ter plaatse in de Vroege Middeleeuwen. Ze zijn toe te wijzen aan de (Laat-)Merovingische (ca. 650-750 na Chr.) en de Karolingische Periode (ca. 750-900 na Chr.). Het gaat om sporen van (twee- of drieschepige?) gebouwen, greppels, kuilen en waterputten. De verspreiding van de gebouwplattegronden en waterputten doet vermoeden dat het gaat om meerdere erven.

De vulling van één van de greppels bleek een groot aantal brokken natuursteen (tuf-, lei- en kalksteen) te bevatten. Deze greppel lijkt op één plaats te worden onderbroken, mogelijk bevindt zich hier een toegang. De omvang, structuur en functie blijven vooralsnog onduidelijk.

Onder de vondsten bevinden zich gedraaid import-aardewerk en inheems handgevormd aardewerk, leer, hout, steen, bot en enige munten.

Het onderzoek is in 1996 voortgezet. Van de resultaten van het onderzoek als geheel zal in de kroniek over dat jaar verslag worden gedaan.

Heiloo: Heilooërbos 2 Leden van de Archeologische Werkgroep Heiloo deden een klein proefonderzoek naar de ouderdom van de vele in het Heilooërbos aanwezige walletjes. Over ouderdom en functie van deze wallen lopen de meningen nogal uiteen. Sommigen menen dat ze te maken kunnen hebben met de aanleg van het bos in het midden van de 17e eeuw, terwijl anderen menen daarin de vorm van *Celtic Fields* – raatakkers uit de IJzertijd – te herkennen. De vondst van handgevormd aardewerk uit de Romeinse Tijd in de zestiger jaren leek de laatste visie te bevestigen (Haalebos 1963, 51).

Nabij de plaats waar het aardewerk uit de Romeinse Tijd was aangetroffen, werd door één van de walletjes een proefsleuf gegraven. Hieruit kon worden opgemaakt dat ze niet in de Romeinse Tijd maar waarschijnlijk in de Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd, in elk geval nog vóór de aanleg van het bos in het midden van de 17e eeuw, zijn opgeworpen. In de onderzochte wal werd Middeleeuws en Post-Middeleeuws aardewerk aangetroffen. Evenals in de zestiger jaren leverde het onderzoek naast een tweetal mogelijke grondsporen opnieuw grote fragmenten aardewerk uit de Romeinse Tijd op, alsmede een scherf van terra nigra-achtig aardewerk van het type Holwerda 140-142.

Bron: *Jaarverslag 1993 Archeologische Werkgroep Heiloo* (T. de Ridder)

Herinrichting Bergen-Egmond-Schoorl In vervolg op de in 1993 gestarte archeologische inventarisatie van het herinrichtingsgebied Bergen-Egmond-Schoorl werd in 1994 en 1995 de tweede fase van dit onderzoek (AAI-2) uitgevoerd, waarin de waarde van een aantal geselecteerde vindplaatsen diende te worden vastgesteld (Soonius 1995). Het onderzoek is in opdracht van de Dienst Landinrichting en Beheer Landbouwgronden (LBL) en onder supervisie van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) uitgevoerd door de Stichting RAAP.

Het herinrichtingsgebied Bergen-Egmond-Schoorl ligt in een langgerekte strook langs de oostrand van de duinen en wordt in het noorden begrensd door de Hondsbosche Zeewering en de Schoorlse zeedijk en in het zuiden door Noord-Bakkum. Het Noordhollands kanaal en de bebouwingen van de gemeenten Heiloo en Alkmaar vormen de oostelijke begrenzing van het gebied. Er valt een tweedeling te maken in het in geologisch opzicht zeer complexe gebied, te weten het strandwallengebied met bijbehorende vlakke ten zuiden van de haakwallen van Bergen en het gebied ten noorden van Bergen.

Bewoning in het onderzoeksgebied is aangetoond vanaf de Vroege IJzertijd. Met name in de Late IJzertijd en Romeinse Tijd is het gebied relatief dicht bewoond geweest. De omstandigheden waren dermate optimaal dat er zelfs in het veengebied ten noorden van Bergen woonde is. Ten zuiden van Bergen strekte de bewoning zich uit aan zowel de oost- als westgrens van het onderzoeksgebied. In de loop van de Romeinse Tijd vernatte het gebied en werden de omstandigheden ongunstiger.

Het onderzoek heeft uitgewezen dat de ontginning van dit gebied al in een vrij vroeg sta-

dium in de Middeleeuwen (rond 1000) was voltooid. Het ontstane cultuurlandschap is nog wel onderhevig geweest aan allerlei geologische veranderingen, maar het huidige landschap in dit gebied is vooral door ingrepen van de mens gevormd.

In het onderzoeksgebied waren bij aanvang van het onderzoek 19 terreinen bekend die op grond van hun informatiewaarde een of andere vorm van bescherming ondervinden. Van deze terreinen hoefden negen terreinen niet nader bekeken te worden, omdat er voldoende gegevens beschikbaar waren. Tijdens het kwaliteitsbepalend onderzoek (AAI-2) zijn de overige tien en 33 tijdens de inventarisatie ontdekte terreinen (AAI-1) nader onderzocht. Uiteindelijk is geadviseerd van de 52 in het herinrichtingsgebied bekende archeologische terreinen er 42 in aanmerking te laten komen voor planologische bescherming.

Aangezien de AAI niet gebiedsdekkend is uitgevoerd en zich beperkt tot de bovenste meter van de bodem is er ten behoeve van de planvorming in het kader van de herinrichting een beleidskaart gemaakt. Deze kaart geeft verwachtingen aan in het hele onderzoeksgebied. Aan de verwachtingen zijn adviezen voor beleid gekoppeld. De kaart is samengesteld met behulp van de bodemkaart (1:10.000) van het herinrichtingsgebied.

Stichting RAAP

Carla Soenius

Schagen: Polder Burghorn In het noordwestelijke deel van de ten westen van Schagen gelegen Polder Burghorn werden aan het oppervlak vondsten uit de Romeinse Tijd verzameld. Het betreft een hoeveelheid handgevoerd aardewerk en een loden votiefbeeldje. Het 2 cm hoge beeldje stelt een staande vrouwfiguur voor met een hond (?) aan haar voeten.

Bron: *Jaarverslag 1995 Archeologische Werkgroep Schagen* (F. Diederik)

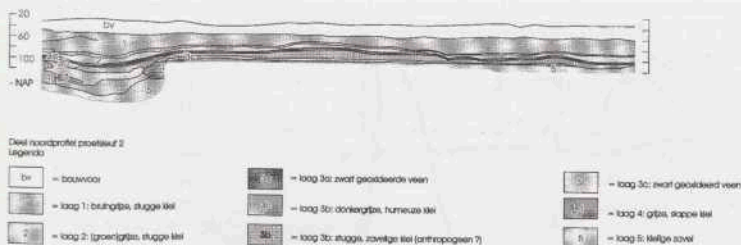
Schagen: Witte Paal De Archeologische Werkgroep Schagen vervolgde het onderzoek van de nederzetting uit de Romeinse Tijd die in 1993 bij de uitbreiding van het industrieterrein Witte Paal was ontdekt (zie de Kroniek over 1993 en 1994). Dit jaar is getracht door middel van vier proefsleuven de oostelijke en zuidelijke begrenzing van het nederzettingsterrein te traceren.

Aan de oostzijde werd een greppelsysteem aangesneden dat vermoedelijk de begrenzing vormde van een perceeltje. Op het daarbinnen gelegen terrein lagen diverse kuilen met deposities van runder- en paardenschedels en middenhands- of voetbeenderen. De meest frappante depositie bestond uit een runderschedel, een halve pot van Mayen aardewerk en een standvoet van een aardewerken kom.

Aan de zuidzijde werd in een zuidwest-noordoost lopende sloot een hoeveelheid materiaal uit de late 3e eeuw aangetroffen, waaronder twee assen van Postumus. Tevens werd een 20 cm dikke laag aangesneden die volledig bleek te bestaan uit verbrand aardewerk en bot. Het handgevoerde aardewerk in de bovenzijde van deze compacte (ophogings?) laag bestaat uit potten met extreem lange, steile randen en situla-vormen, welke vormen over het algemeen als laat worden beschouwd en onder meer uit het Drentse Wijster bekend zijn. Orenpotten en kommen op standvoet komen onder het materiaal niet voor.

Bron: *Jaarverslag 1995 Archeologische Werkgroep Schagen* (F. Diederik)

Schagen: Witte Paal Zuid-Oost (afb. 6 en 7) In de afgelopen 20 jaar zijn op talrijke plaatsen binnen en buiten de bebouwde kom van Schagen bewoningsresten uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en de Middeleeuwen ontdekt. De meeste van deze resten kwamen aan het licht tijdens grondwerkzaamheden waarbij er meestal geen gelegenheid meer was voor een behoorlijke archeologische interventie. Plannen van de gemeente Schagen om het industriegebied in

Afb. 6. Schagen: Witte Paal Zuid-Oost. Bodemopbouw ter hoogte van een van de proefsleuven. Tek. ROB.

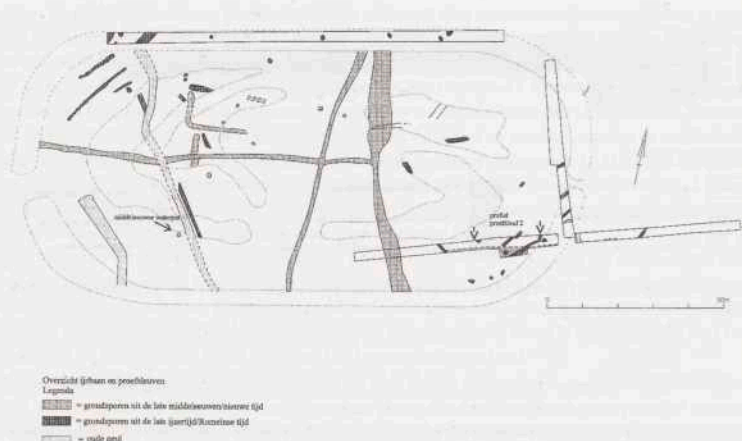
zuidoostelijke richting uit te breiden waren voor de ROB dan ook aanleiding om in een vroeg stadium in het plangebied een archeologisch onderzoek te verrichten. De toekomstige inrichting van het gebied zal bestaan uit bedrijfsgebouwen, enkele woningen, een ontsluitingsweg, een ijsbaan en een vijver. Tijdens de uitvoering van het onderzoek werd een aanvang gemaakt met het uitgraven van de ontsluitingsweg en de ijsbaan.

Doel van het onderzoek was het traceren van eventueel in de ondergrond aanwezige archeologische resten en het vaststellen van de aard, omvang, ouderdom en kwaliteit van die resten. Het onderzoek bestond uit het zetten van boringen in een fijnmazig, verspringend boornet, het uitgraven van enige proefsleuven ter hoogte van vondstconcentraties die door diepe grondwerkzaamheden verstoord zouden worden, en het documenteren van de archeologische sporen die bij het uitgraven van de ijsbaan bloot kwamen te liggen. Door het graven van de proefsleuven zouden de boorresultaten direct gecontroleerd kunnen worden.

De resultaten van het gefaseerde onderzoek kunnen als volgt worden samengevat. In het gebied bevinden zich enige kleinere concentraties van aardewerkscherven en botmateriaal in een donkerrijp tot zwarte kleilaag, die op een diepte van ca. 80 tot 120 cm beneden het maaiveld ligt. In één geval is sprake van bewoningsafval dat zich over een compleet perceel in deze laag uitstrekt. Deze omvangrijke concentratie was reeds eerder ontdekt door leden van de archeologische werkgroep Schagen. Ongetwijfeld betreft het op dit perceel de overblijfselen van één of meer woonplaatsen. De vondsten dateren de vindplaats in de Romeinse Tijd. Dit vondstniveau is gelegen op een slappe grijze D0-klei of kleilig zavelige Calais IV-afzettingen, en wordt afgedekt door een stugge (groen)grijze, matig tot sterk geoxideerde DIII-klei, een bruinrijp stugge DIII-klei en de bouwvoor (afb. 6).

In de proefsleuven kon worden geconstateerd dat de donkerrijp tot zwarte vondstlaag in werkelijkheid uit drie verschillende laagjes bestaat. Van boven naar beneden kunnen worden onderscheiden: een ca. 3 cm dik zwart geoxideerd veenlaagje, een ca. 5 cm dik donkerrijp humeus kleilaagje van mariene oorsprong en een ca. 3 cm dik zwart geoxideerd veenlaagje. Gezien de opbouw van deze laag is zichtbaar de veengroei tijdelijk onderbroken door een mariene inbraak.

In alle drie de sublaagjes van de vondstlaag bevinden zich aardewerkscherven en botfragmenten. De onderste van de drie laagjes bevat verreweg de meeste scherven. Het daarin aanwezige aardewerk dateert uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd en vertoont geen kenmerken

Afb. 7. Schagen: Witte Paal Zuid-Oost. Overzicht van de opgegraven bewoningssporen ter hoogte van de ijsbaan en in de proefsluizen. Tek. ROB.

van verspoeling. Het aardewerk uit de laagjes laat ook geen typologische verschillen zien, hetgeen een aanwijzing kan zijn voor een relatief korte duur van de mariene invloed. Naast vondsten zijn ook kuilen en greppels uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd aangetroffen. De grondsporen lijken te zijn gegraven vanuit het onderste geoxideerde veenlaagje. De greppels zijn noord-oost-zuidwest gericht. Sommige greppels en kuilen bevatten weinig of geen vondsten, andere daarentegen een grote hoeveelheid scherven en botmateriaal. Twee kuilen bevatten botmateriaal dat was afgedekt door halve potten. In een van deze kuilen werd bovendien het skelet van een compleet kalf ontdekt. Sporen van een gebouwplattegrond of verbrande kleivloeren zijn niet aangetroffen.

Bij de aanleg van de ijsbaan kwamen veel grondsporen tevoorschijn. Helaas konden als gevolg van de onregelmatige diepte waarop de bodem van de ijsbaan is aangelegd slechts die sporen worden gedocumenteerd, die op de ondiepste uitgegraven plekken waren gelegen. Het verspreidingsbeeld van de sporen is daardoor sterk vertekend (afb. 7). De grondsporen, hoofdzakelijk kuilen en greppels, dateren zowel uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd als uit de Late Middeleeuwen (waaronder een waterput). Vastgesteld kon worden dat grondsporen eveneens voorkomen op plaatsen waar eerder tijdens het booronderzoek geen vondstconcentraties werden vastgesteld. De oxidatie van het veendek waarop de bewoning zich afspeelde, heeft tot gevolg gehad dat slechts de diepste in de ondergrond gegraven sporen bewaard zijn gebleven. De informatiewaarde van het gebied wordt door het verdwijnen van een (groot) deel van de oorspronkelijk aanwezige sporen en de gelaagdheid niet meer zo groot geacht. Een uitzondering hierop vormen de overblijfselen op de grootste vindplaats.

Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de gemeente Schagen.

ROB

A. van Duinen en G. Mauro

Telxel: Oudeschild-de Schans zie Middeleeuwen.

Uitgeest: Dorregeest In het weilandengebied ten oosten van Uitgeest, inspecteerden leden van de AWN-afdeling Zaanstreek e.o. de bij het schonen van de westelijke bermsloot van de Rijksweg A9 op de kant geworpen bagger. Dit leverde zes nieuwe vindplaatsen van aardewerk uit de Romeinse Tijd op. De vindplaatsen zijn gelegen aan de noord- en zuidzijde van de afrit naar de weg Uitgeest-Akersloot. Op één van deze vindplaatsen werd bovendien een aantal aardewerkscherven aangetroffen die vermoedelijk uit de Vroege IJzertijd dateren. Ze worden gekenmerkt door een magering van steengruis en mica, enkele scherven vertonen vingertop-indrukken op de schouder. Onder de vondsten van deze vindplaats bevindt zich eveneens een bewerkt stukje vuursteen.

Bron: *Jaarverslag 1995 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Uitgeest: Woudpolder Inspectie van de bij het schonen van de belangrijkste waterlopen in de Uitgeester Woudpolder door de AWN-afdeling Zaanstreek e.o. op de kant geworpen bagger leverde vondsten op uit de Romeinse Tijd, de Late Middeleeuwen (verspreid) en de Nieuwe Tijd. Op 18 locaties zijn aardewerkscherven uit de Romeinse Tijd aangetroffen, bestaande uit één of enkele scherven tot kleinere of grotere concentraties vondsten. Het aardewerk bevond zich in enkele gevallen in mestlagen.

Ter hoogte van het thans verdwenen buurtschap Uitgeesterwoude en verspreid in de rest van de polder werd veel 17e-eeuws bewoningsafval gevonden.

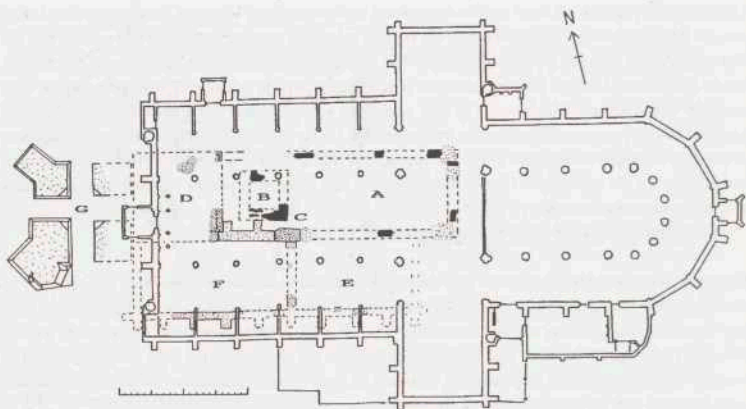
Bron: *Jaarverslag 1995 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Assendelft-Noorderpolder Opnieuw deed de AWN-afdeling Zaanstreek verkenningen in de Noorderpolder te Assendelft. Op een geploegd weiland ten westen van de bocht in de Noorderweg werd een aantal aardewerkscherven uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen verzameld. De vondsten werden in de omgeving van de reeds bekende vindplaats E gedaan.

Bron: *Jaarverslag 1995 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Assendelft Noord De aanwijzing enkele jaren geleden van een ca. 200 ha groot weilandengebied ten zuiden van Krommenie en aan weerszijden van de Dorpsstraat te Assendelft als woningbouwlocatie vormt een directe bedreiging voor de in dit gebied aanwezige archeologische vindplaatsen. Archeologische karteringen door de AWN-afdeling Zaanstreek e.o. en grootschalig onderzoek in de jaren zeventig en tachtig door het IPP van de Universiteit van Amsterdam hadden immers in dit gebied vele tientallen woonplaatsen uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en Middeleeuwen opgeleverd. Die onderzoeken hebben zich echter geconcentreerd op het gebied ten westen van de Dorpsstraat, omdat op grond van het distributiepatroon van de vindplaatsen en geologische gegevens werd verondersteld dat bewoning uitsluitend aan die zijde had plaatsgevonden. De woonplaatsen liggen daar met name op kwelder- en rietveenafzettingen. Een aantal van deze vindplaatsen is inmiddels opgegraven.

Binnen het westelijk van de Dorpsstraat gelegen deel van het plangebied liggen 15 sinds lange tijd bekende vindplaatsen uit de Late IJzertijd of Romeinse Tijd. De dreigende versterking van deze vindplaatsen vormde dan ook de aanleiding om in een samenwerkingsverband tussen de gemeente Zaanstad, de grondexploitanten, eigenaren, ROB en IPP een grootschalig onderzoek aan te vangen. Dit onderzoek bestaat uit drie fasen dat in evenzovele jaren zal worden uitgevoerd. De eerste twee fasen hebben tot doel inzicht te krijgen in de hoeveelheid

Afb. 8. Alkmaar: Grote of St. Laurenskerk. Voorlopige, vereenvoudigde opgravingsplattegrond. Tek. gemeente Alkmaar, SOB monumentenzorg en archeologie.

en waarde van de in het gebied aanwezige archeologische vindplaatsen. In de derde fase zal een selectie van de eerder aangetroffen vindplaatsen in het plan worden ingepast en/of worden onderzocht.

Dit jaar werd in opdracht van de gemeente Zaanstad door het IPP een boorcampagne uitgevoerd in de ten oosten van de Dorpsstraat gelegen weilanden. Hierbij werd een tiental vindplaatsen uit de Romeinse Tijd en Middeleeuwen ontdekt. De vindplaatsen uit de Romeinse Tijd bestaan uit liggend hout dat niet door materiaal uit die tijd werd begeleid. De Middeleeuwse vindplaatsen bestaan uit enkele meer of minder goed geconserveerde, iets verhoogde woonplaatsen. Voor een aantal van deze vindplaatsen is nader onderzoek gewenst. In 1996 zal het onderzoek worden vervolgd. Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door een forse subsidie van de gemeente Zaanstad.

IPP Amsterdam
ROB

J.F.S. van Oversteegen en C. Ravesloot
J.-K.A. Hagers

Middeleeuwen

Alkmaar: Grote of St. Laurenskerk (afb. 8-10) Van juli 1994 tot mei 1995 werden, voorafgaande aan de aanleg van vloerverwarming, door de gemeentelijke afdeling Monumentenzorg en Archeologie grootschalige opgravingen verricht in de Alkmaarse Grote Kerk. De hoofddoelstellingen van het onderzoek waren het verkrijgen van inzicht in de graven binnen de kerk en de funderingen van de kerk (zie de Kroniek over 1994). Maar er waren ook verrassingen. De eerste was een kuil met misbaksels van handgevormd Fries aardewerk uit de 2e eeuw na Chr. (Bitter e.a. 1996). Een tweede verrassing was de vondst van vrij veel textielresten in de graven. Het grafonderzoek, waarbij voornamelijk graven uit de 18e en het begin van de

Afb. 9. Alkmaar: Grote of St. Laurenskerk. 14e-eeuwse funderingen middenin het schip. Foto gemeente Alkmaar, SOB monumentenzorg en archeologie.

19e eeuw werden aangetroffen, was primair gericht op de fysieke gesteldheid van de Alkmaarders in vroeger tijden. In totaal zijn bijna 1000 skeletten geborgen. In september is een aanvang gemaakt met het fysisch-antropologisch onderzoek in de werkplaats.

De opgravingen brachten de funderingen aan het licht van een voorganger van het huidige kerkgebouw (afb. 9). Dit werd gesloopt en vervangen door het tegenwoordige kerkgebouw, nadat in 1468 een pas voltooide kerktoeren was omgevallen. Het oudere kerkgebouw kan het best worden omschreven als een samenraapsel van bouwonderdelen uit verschillende perioden met uiteenlopende bouwstijlen.

Het oudste gedeelte was een rechthoekige zaalkerk van tufsteen met een rechte koorsluiting van ca. 12 m breed en 30 tot 35 meter lang (afb. 8, A). De resten van deze kerk waren onvolledig doordat grafdelvers nadien vaak zeer diep hebben gegraven. Alleen bij de tufstenen toren is nog een stuk origineel metselwerk waargenomen. Verder moeten we het doen met de onderlaag waarop men destijds het muurwerk heeft gefundeerd. Uit deze onderlaag komt onder meer Romeins bouwpuin, samen met de tufsteen vermoedelijk door de bouwers van de kerk aangevoerd uit de ruïnes van eeuwenoude Romeinse forten in Midden-Nederland. Op drie Romeinse dakpannen staan militaire stempels: LEGXXX (LEGio XXX = het dertigste legioen, gevestigd te Xanten) en EXGERINF (EXercitus GERmaniae INFERioris = leger van Beneden-Germanië) (afb. 10). In de graven ter plekke van de funderingen werden talrijke brokken tufsteen en 'stortbeton' gevonden. De toren (afb. 8, B) was anders gefundeerd, namelijk op een schelpenlaag. Het is denkbaar dat hij later tegen de kerk is aangebouwd, maar bewijzen daarvoor ontbreken. Door latere funderingen en grafaanleg konden we de aansluiting van de toren op de kerk niet meer terugvinden. We nemen voorlopig aan dat de

Afb. 10. Alkmaar: Grote of St. Laurenskerk. Romeins puin uit de kiezelfundering van de tufstenen kerk, waaronder drie gestempelde dakpannen: LEGXXX (LEGio XXX = het dertigste legioen, gevestigd te Xanten) en EXGERINF (EXercitus GERmaniae INferioris = leger van Beneden-Germanië). Foto gemeente Alkmaar, SOB monumentenzorg en archeologie.

ze vrij grote kerk pas is neergezet (kort) nadat Alkmaar in 1083 een zelfstandige parochie was geworden.

In de volgende bouwfase is de kerk naar het westen verlengd en voorzien van een nieuwe toren (afb. 8, C en D). De bouwtechniek en de gebruikte materialen wijzen op een datering in de eerste helft van de 14e eeuw. Volgens schriftelijke bronnen zou de kerk in 1328 door een brand getroffen zijn. We kunnen speculeren dat de vergroting en de nieuwe toren verband hielden met herstelwerkzaamheden na deze brand, maar dit valt niet te bewijzen.

Een belangrijke uitbreiding werd vervolgens gerealiseerd door de aanleg van een bakstenen aanbouw aan de zuidkant. In historische bronnen is overgeleverd dat men in het jaar 1382 aan de zuidzijde tegen de St. Laurenskerk een tweede kerk heeft aangebouwd, gewijd aan St. Matthias. Van dit tweede gebouw zijn inderdaad funderingen teruggevonden, maar deze bleken in twee fasen te zijn gebouwd: eerst een deel direct naast de tufstenen kerk (afb. 8, E) en vervolgens een uitbreiding tot langs de toren (F). Het is niet te zeggen welk van de twee bouwonderdelen uit 1382 stamt.

De zuidgevel van de St. Matthiaskerk was verstevigd met steunberen. Ongetwijfeld waren in deze muur gotische vensters aangebracht. Aan de noordzijde werd de oude verlenging van de tufstenen kerk (C) deels vervangen door nieuw metselwerk, waarbij opmerkelijk genoeg ook deze muur voorzien werd van steunberen, die inbandig in het hoofdgebouw uitkwamen. Het lijkt alsof de St. Matthiaskerk door een muur met steunberen en vensters werd gescheiden van de oude St. Laurenskerk en niet door een open boogstelling met scheibogen op pijlers of zuilen.

Bij de bouw van de huidige St. Laurenskerk is ten dele rekening gehouden met de resten van de vorige kerk. De zuid- en de westkant van het schip staan namelijk precies op de funderingen van de voorganger, die men blijkbaar stevig genoeg vond voor de nieuwbouw.

Op de plattegrond is ook de zware torenfundering aangegeven (G) die in 1895 vlak buiten de kerk werd opgemeten in de bouwput voor het gebouw van het Rijksopvoedingsgesticht (ROG). Een deel hiervan is in 1970 nog onderzocht door E.H.P. Cordfunke bij de afbraak van het ROG-gebouw. Deze fundering is steeds toegeschreven aan de toren van 1458-68, maar nu komt deze interpretatie in een ander daglicht. Er stond in 1458 immers al een toren, die min of meer was ingebouwd in het vroegere kerkgebouw. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat er in 1458-68 herbouw heeft plaatsgevonden op de 14e-eeuwse torenfundering (afb. 8, D). De grote torenfundering (G) lijkt veel beter bij de bestaande kerk te passen, ook qua afmetingen. Er bestaat een 16e-eeuws schilderij van de nieuwe St. Laurenskerk met een forse gotische toren, wellicht een ontwerp voor een niet uitgevoerde toren of geschilderd in het kader van fondsenwerving. Het is goed denkbaar dat de grote funderingen de aanzet vormden voor deze toren, maar dat men wegens geldgebrek niet verder is gekomen. Tot in de vorige eeuw stond er naast de Grote Kerk aan de Koorstraat een houten toren voor de luidklokken.

Gemeente Alkmaar

Peter Bitter

Alkmaar: Lombardsteeg Voorafgaand aan de bouw van een bioscoopzaal werd in mei 1995 een archeologisch onderzoek gedaan aan de Lombardsteeg, genoemd naar de lommerd, de Bank van Lening. Het huidige pand bleek geheel 19e-eeuws en diep onderkelderd te zijn zodat we van een eerdere lommerd alleen nog maar een kelder terugvonden.

De lommerd bleek bovenop een kademuur gebouwd te zijn, welke behoorde bij een brede sloot die het 'doelenveld' heeft omgeven. Dit was het oefenterrein van de schutterij dat om veiligheidsredenen door een gracht was omringd. De gracht bleek tot in de vorige eeuw open te zijn geweest.

Een diepere profielsleuf gaf een interessante doorsnede van de bodemopbouw. Het terrein blijkt na 12e- en 13e-eeuwse overstromingen laag gelegen te hebben. Pas in de 14e eeuw werd het terrein door een flink ophogingspakket beter begaanbaar gemaakt.

Gemeente Alkmaar

Peter Bitter

Alkmaar: Lindegracht-zuidzijde In juli 1995 werd een opgraving uitgevoerd op een bouwlocatie naast het Hofje van Splinter. Het terrein bevindt zich precies tegenover het appartementencomplex De Linden, waar in 1993 voorafgaande aan nieuwbouw eveneens werd opgegraven. Net als in 1993 werd een fraaie waterput uit de 2e of 3e eeuw na Chr. ontdekt. De wanden van deze waterput bestonden uit graszoden. Ook enkele kuilen dateren uit deze periode. Deze resten behoren bij een nederzetting waarvan de sporen tot dusverre direct ten zuiden van de Grote Kerk zijn teruggevonden.

Een bijzondere ontdekking was een oud bewoningslaagje in het duinzand waarin vage sporen van schopsteken zichtbaar waren. Botten met slachtsporen en enkele potscherven bewijzen weliswaar menselijke bewoning, maar maken geen scherpere datering mogelijk dan IJzertijd.

In 1993 was ter hoogte van 'De Linden' de zuidkant van een Middeleeuws boerenerf ontdekt. De Lindegracht, van origine een 14e-eeuwse vestinggracht, bleek destijds precies om dit erf heen te zijn aangelegd. De opgraving van 1995 bevestigde het vermoeden dat het oudste Alkmaar zich niet verder naar het zuiden had uitgestrekt: er werd geen enkel spoor van vóór 1300 aangetroffen.

Wel werd een sloot gevonden uit de 14e eeuw, die het achterterf van een huis aan het Ritse-

voort heeft omgeven. Deze zal bij een huis hebben behoord dat net buiten de toenmalige stadsvesten (Lindegracht) was gelegen. In de 15e en 16e eeuw ontwikkelde zich hier een voorstadje, dat ten slotte bij de aanleg van de nieuwe stadswallen en grachten (de Kennemeringel) rond 1570 binnen de stad kwam te liggen. Het opgravingsterrein besloeg de achtererven van de huizen aan het Ritsevoort en het is dan ook geen wonder dat er beerputten en afvalkuilen zijn aangetroffen met een grote hoeveelheid 16e- en 17e-eeuwse vondsten.

Gemeente Alkmaar

Peter Bitter

Alkmaar: Gedempte Nieuwesloot In augustus 1995 werd een archeologisch onderzoek verricht op de hoek Gedempte Nieuwesloot/St. Laurensstraat. In de Oude Duinzanden werd een dunne bewoningslaag gevonden die overeenkomt met een akkerlaag die Cordfunke in 1969 al ontdekte bij het huidige Canadaplein (sloop van het voormalige Landbouwhuis) en die uit de IJzertijd dateert.

Deze akker bevindt zich onder een laag stuifzand uit de Romeinse Tijd of Vroege Middeleeuwen. De eerste Middeleeuwse bewoning in de binnenstad is hier vlakbij in 1970 gevonden op de binnenplaats van het Hooge Huis en wordt gedateerd in de 10e of 11e eeuw. Ook tijdens onze opgraving zijn sporen gevonden uit deze periode, maar het onderzochte oppervlak was te klein om uit de paalsporen een huisplattegrond te kunnen afleiden.

Vervolgens was het terrein in de 12e eeuw doorgraven door een opvallend brede en diepe sloot, die ongeveer ter hoogte van de huidige Schoolstraat afboog naar het zuiden, richting Grote Kerk. De sloot was (op ca. 1 meter onder het toenmalige maaiveld gemeten) maar liefst 7-8 meter breed en ca. 2 meter diep. Gezien de omvang vragen we ons af of de sloot wellicht een verdedigingsgracht was. Let wel, de sloot is ouder dan de stadsprivileges van 1254!

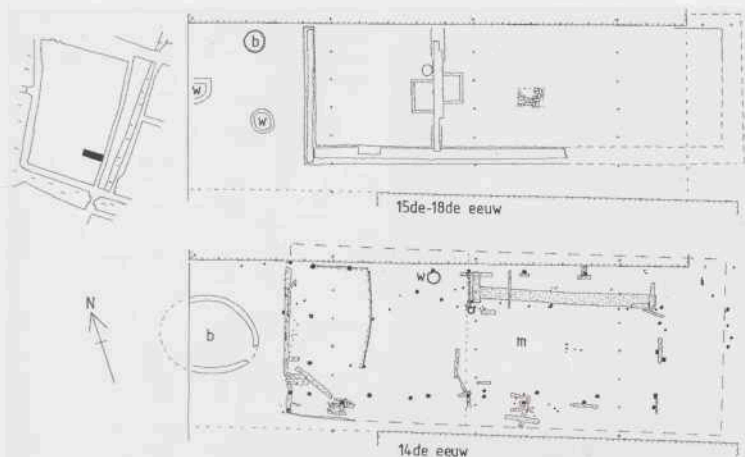
De sloot/gracht werd pas in het begin van de 14e eeuw gewijzigd. Toen werd hij enkele meters meer naar het noorden verlegd, in de lijn van de huidige Nieuwesloot. Wellicht fungeerde hij toen als stadsvest. Het is niet duidelijk hoe breed deze vest was, wellicht helemaal tot aan de overkant van de huidige straat (12 à 14 meter). Eind 14e eeuw werd de zuidhelft gedempt en er verrees een zware bakstenen tuinmuur, ongetwijfeld van de tuin van het Hooge Huis. Op oude kaarten en prenten is te zien hoe de Nieuwesloot er uitzag totdat deze in de 19e eeuw volledig werd gedempt: een sloot langs de noordkant met daarnaast aan de zuidkant een weg. Deze versmalling van de Nieuwesloot kan samenhangen met de aanleg van nieuwe stadsmuren langs de huidige Kanaalkade aan het einde van de 14e eeuw, waardoor de Nieuwesloot zijn functie als vestgracht verloor.

In de 15e eeuw werd de tuinmuur gesloopt en kwam er een huis te staan, waarvan de lengte-as parallel liep aan de Nieuwesloot. Een bijbehorende beerput leverde vondstmateriaal op uit de 15e en 16e eeuw. Het huis staat nog afgebeeld op de stadsplattegrond van Drebbel van 1597. Het is in de 17e eeuw gesloopt waarna het terrein werd opgesplitst in de smalle percelen die er tot 1995 nog waren. Van de 17e-eeuwse huizen zijn zowel de funderingen als de beerputten aangetroffen.

Gemeente Alkmaar

Peter Bitter

Alkmaar: Achterdam (afb. 11 en 12) In september-oktober 1995 werd voorafgaande aan nieuwbouw een opgraving verricht op een klein braakliggend perceel aan de Achterdam. Direct onder het maaiveld kwamen funderingen aan het licht van een 15e-eeuws bakstenen huis van ca. 5 x 15 meter. Het huis had een voor- en een achterkamer die gescheiden werden door een tussenmuur waartegen een haardplaats was aangelegd. Dit gebouw bleek groten-

Afb. 11. Alkmaar: Achterdam. Vereenvoudigde opgravingsplattegrond, b = beerton/beerput, w = waterput, m = mestpakket. Tek. gemeente Alkmaar, SOB monumentenzorg en archeologie.

deels op de funderingen te zijn gezet van een ouder huis. Dit oudere huis, dat uit de tweede helft van de 14e eeuw dateert, bleek te zijn voorzien van een kleivloer met een centrale bakstenen stookplaats. Hoewel deze vondsten pasten in ons verwachtingspatroon, stemden ze tot grote tevredenheid. Het diepere graafwerk leverde echter meer onverwachte en spectaculaire zaken op.

Het terrein bleek pas in de eerste helft van de 14e eeuw door aanplemping van het Voormeer gewonnen te zijn en niet eerder. Op dit terrein werd toen een boerderij gebouwd, waarvan de onderkant nog deels aanwezig was. Behalve vloeren en paalpunten bleken zelfs enkele delen van de wanden nog aanwezig. Het was een drieschepig woon-stalhuis waarvan de oosthelft was ingericht als stal en dat langs de noordelijke beuk voorzien was van een soort verhoogd looppad. Het huis had planken buitenwanden en een planken wand tussen stal en woongedeelte (afb. 12). In het woongedeelte was nog een afscheiding gemaakt met vlechtwerk. Direct achter het huis bevond zich een gemetselde bakstenen beerput, waaruit helaas weinig vondstmateriaal kwam. Dit boerderijje met de bijbehorende beerput werd in de tweede helft van de 14e eeuw gesloopt, waarna het terrein ca. driekwart meter werd opgehoogd. Vergelijkbare verschijnselen blijken ook vastgesteld te zijn bij eerdere onderzoeken in dit gebied. Ze zullen deels opnieuw geïnterpreteerd moeten worden. Wellicht hield deze herinrichting verband met een stadsuitbreiding in het Voormeer tot (iets) voorbij de Hekelstraat.

Gemeente Alkmaar

Peter Bitter

Amsterdam: Vendex-terrein (afb. 13 en 14) Gedurende vijf weken werd in de periode mei-juli archeologisch onderzoek verricht op het zogenaamde Vendex-terrein. Op een groot deel van dit terrein stonden voorheen de gebouwen van het Clarissenklooster. Doel van het on-

Afb. 12. Alkmaar: Achterdam. Houtresten van de achtergevel van de 14e-eeuwse boerderij. Foto gemeente Alkmaar, SOB monumentenzorg en archeologie.

Afb. 13. Amsterdam: Vendex-terrein. Overzicht groot stenen gebouw van het Clarissenklooster. Foto W. Krook, afd. Archeologie/Stedelijk Beheer Amsterdam.

Afb. 14. Amsterdam: Vendex-terrein. Fragment van een groot pijpenaard reliëf. Foto W. Krook, afd. Archeologie/Stedelijk Beheer Amsterdam.

derzoek was de oudste bewoningssporen uit de tijd voorafgaande aan de bouw van het Clarissenklooster, het Clarissenklooster zelf en de overige bebouwing te onderzoeken.

De getrokken profielen gaven het volgende beeld. Op het Hollandveen werd een overstromingslaag aangetroffen, die ook bij eerder onderzoek elders langs de oevers van de Amstel is waargenomen en die in verband gebracht wordt met de overstroming van 1170. Enkele op deze laag aangetroffen scherven, die van omstreeks 1200 dateren, mogen gezien worden als overblijfselen van activiteiten van de pre-stedelijke nederzetting van Amsterdam. Het terrein zelf bleef in de 13e en 14e eeuw onbebouwd. Eerst in de 15e eeuw werd het terrein door middel van ophogingen bouwrijp gemaakt. Onderzoek van de oudste huizen wees uit, dat deze niet eerder dan in het laatste kwart van de 15e eeuw gebouwd zijn. Deze huizen waren gesitueerd langs de Kalverstraat. Achter deze huizen werd in het gebied, dat met tuinen was ingevuld, het Clarissenklooster gebouwd. Een deel van de funderingen van dit klooster kon worden onderzocht. De opbouw was gesloopt bij de aanleg van het Heiligewegzwembad in 1896. Het gebouwencomplex bestond uit een vierkant waarvan de noordkant door de kloosterkapel in beslag werd genomen. Aan de oostzijde lagen vertrekken met een extra uitbouw in zuidelijke richting.

De lengte van dit gebouw bedroeg maar liefst 72 m (afb. 13). Het was 5,90 m breed en opgedeelde in tweeën door een scheidingswand waarin schouwen verwerkt waren. De fundering was 1,10 m breed, terwijl het opgaande werk 0,58 m meette. Het toegepaste steenformaat had de maten 21/20 x 10/9 x 4,5 cm. Het grootste deel van het klooster was opgetrokken op roosterconstructies, gevuld met ingeheidde palen. In Amsterdam werd een dergelijke constructie vaak toegepast voor de fundering van grote gebouwen zoals kerken, kapellen en kloosters.

Een deel van de oostmuur was evenwel opgetrokken op een fundering bestaande uit naast elkaar gelegde balken, afgedekt met eiken planken. Dit is een goedkopere funderingsmethode, die in de regel bij de bouw van huizen werd toegepast. Het gehele kloostercomplex, inclusief de boomgaard, bleek te zijn omgeven door een stenen tuinmuur, voorzien van steunberen. Aan de zuidzijde, parallel lopend aan het Singel, was een portiershuisje in de ommuring opgenomen.

Verspreid op het terrein zijn enige plavuizen gevonden die tot de oorspronkelijke vloeren van het klooster hebben behoord. Een klein type plavuiz van 9,7 x 9,7 x 3 cm is versierd met stervormige instempelingen. Een groter type, formaat 14 x 14 x 2,6 cm, is uitgevoerd in schaakbordpatroon in de kleuren geel en bruin. Afvalkuilen in de kloostertuin gaven een beeld van het huisraad dat door de nonnen werd gebruikt. Vermeld kunnen worden – naast het gebruikelijke rode aardewerk en steengoed – fragmenten van fraaie borden uit Manises en de omgeving van Florence. Dit soort borden waren als pronkschotels in de kloosters in gebruik. Bijzonder zijn de vondsten van fragmenten van grote pijpvaardens reliëfs (afb. 14).

Na de alternatie is het klooster nog in gebruik geweest als tuchthuis. Op het terrein van de boomgaard werden toen van stadswege kleine huisjes gebouwd die als onderkomen voor de nonnen, die elders in de stad uit de kloostergebouwen verdreven waren, bestemd waren.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Anna Paulowna: Kolhorn-Waardpolder 1 In het kader van de planontwikkeling voor de bouw van een windturbinepark in de Waardpolder, gemeente Anna Paulowna, verrichtte de ROB in 1994 in opdracht van N.V. PEN Energiebedrijf Noord-Holland een booronderzoek naar de mogelijke aanwezigheid van archeologische vindplaatsen in het plangebied. In de polder waren bij diverse gelegenheden vindplaatsen uit het Laat-Neolithicum en de Vroege en Late Middeleeuwen aan het licht gekomen. De belangrijkste van die vindplaatsen, de Laat-Neolithische nederzetting te Kolhorn en de zogenaamde Weg van Paludanus – een in het landschap zichtbare donkere baan met brokken 'steen' die eerst als Romeinse weg maar later als Middeleeuwse dijk werd geïnterpreteerd (zie beneden) – waren in het verleden reeds uitgebreid onderzocht (Besteman 1993, Van der Waals 1987). De bouw van het windturbinepark vormde een directe bedreiging voor de dijkrestanten, evenals voor de in het zuidelijk deel van de polder aanwezige overblijfselen van een Vroeg-Middeleeuwse nederzetting, die in de jaren tachtig bij de aanleg van een gasleiding was ontdekt.

Tijdens het in 1994 uitgevoerde onderzoek werd ten westen van een verlande, noord-zuid lopende geul, opnieuw een mogelijk Vroeg-Middeleeuwse nederzetting aangetroffen. Ter hoogte van de geul en westelijk daarvan werden aan het oppervlak tevens aardewerkvondsten gedaan. De vindplaats ligt even ten noorden van het in de jaren tachtig ontdekte nederzettingsterrein uit dezelfde periode. In het centrale deel van de polder werd op een diepte van ca. 90-150 cm beneden het maaiveld een goed afgebakende plek van fosfaatrijke klei geconstateerd. De dreigende versterking van deze twee vindplaatsen maakte een vervolgonderzoek in 1995 noodzakelijk.

Uit het vervolgonderzoek van de Vroeg-Middeleeuwse vindplaats is gebleken dat er in de Vroege Middeleeuwen op het veen gewoond werd. Dit veen is in de Late Middeleeuwen echter geheel uitgeveend, waardoor het merendeel van de aangetroffen scherven in secundaire positie terecht is gekomen.

De veenwinning valt op door grootschaligheid en systematiek. De afmetingen en oriëntatie van de sleuven tonen nauwelijks variatie. Er is duidelijk geen sprake van 'wilde verving',

dat wil zeggen dat de putten niet gegraven zijn voor particulier brandstofgebruik, maar van een planmatige exploitatie van het veengebied. Het doel van de veenwinning kan brandstof of zoutproductie geweest zijn. In de Waardpolder zijn echter geen aanwijzingen gevonden voor zoutproductie ter plaatse. Uit het onderzoek is gebleken dat de 'Weg van Paludanus' loodrecht staat op de sleufrichting van de veenwinning. Vermoedelijk heeft de 'Weg van Paludanus' de functie van moerdijk gehad: dit is een kade die werd opgeworpen om een buitendijks veenwingsgebied te beschermen tegen hoogtij. Alleen zo was 'droge' veenwinning mogelijk.

Op de fosfaatlocatie zijn geen bewoningssporen aangetroffen. Mogelijk zijn de sporen met het afgraven van het veen verdwenen.

ROB

H.S.M. van der Beek en M.M. Sier

Anna Paulowna: Kolhorn-Waardpolder 2 In het najaar van 1995 zijn twee proefsleuven gegraven op het terrein van de familie Melchior in het noordelijke deel van de Waardpolder. De proefsleuven liggen haaks over de zogenoemde Weg van Paludanus. Het doel was om meer informatie te krijgen over de functie en de ouderdom van deze 'weg'. De aanleiding was het aanvullend archeologisch onderzoek dat in het voorjaar van 1995 werd uitgevoerd in het zuidelijk deel van de Waardpolder op de locatie van de dienstweg van het ontworpen windturbinepark. Uit dat onderzoek bleek onder meer dat er in de Late Middeleeuwen een grootschalige vervening heeft plaatsgevonden in de Waardpolder en dat de sleufrichting van de vervening exact loodrecht staat op de 'Weg van Paludanus'. Dat is een intrigerend gegeven. Tevens werd geconstateerd dat de archeologische informatiewaarde van de polderbodem met sprongen achteruit gaat als gevolg van de forse verlaging van de grondwaterstand (tot 1,6 m onder maaiveld), welke circa 30 jaar geleden is ingezet. Binnen afzienbare tijd zal al het organisch bodemmateriaal door oxidatie verdwenen zijn en daarmee gaat ook het onderzoeksperspectief verloren. Deze overweging heeft geleid tot het onderzoek op het terrein van de familie Melchior, waar de 'Weg van Paludanus' nog als een verkleuring in de akkers zichtbaar is en waar de akkers vol liggen met Middeleeuwse scherven.

Voor een goed begrip eerst iets over de voorgeschiedenis van de 'Weg van Paludanus'. Toen het gebied ten noorden van de Westfriese Omringdijk nog een deel van de Waddenzee was, rapporteerden vissers over een onderzeese muur waaraan de visnetten vast bleven zitten. Na de inpoldering van de Wieringerwaard in 1610 werd een hoge en kaarsrechte baan zichtbaar. Het materiaal waaruit deze baan bestond werd omschreven als 'zeewier en duyfsteen' en in de nabijheid van deze baan werden 'urnen' gevonden. In 1772 voerde de Alkmaarse magistraat Rutger Paludanus een onderzoek uit naar dit fenomeen. Hij concludeerde dat de baan een Romeinse weg was geweest die van Medemblik naar Zijpe liep. Sindsdien heet de baan de 'Weg van Paludanus'.

Elke nieuwe inpoldering ten noorden van de Westfriese Omringdijk bracht een nieuw deel van de 'Weg van Paludanus' in zicht en dat leidde steeds weer tot nieuwe theorievorming over de functie van de weg en de herkomst van het duyfsteen. Zo ook in 1845 en 1932, toen respectievelijk de Waardpolder en de Wieringermeer droogvielen.

In de loop van deze eeuw kwam men tot het inzicht dat de 'Weg van Paludanus' vermoedelijk een Middeleeuwse voorloper is van de huidige Westfriese Omringdijk. Deze voorloper was een relatief lage kleidijk op veen die aan de zeezijde versterkt was met wier. Op het contactvlak van 'zuur' veen en kalkrijke klei zou een kleisteen ontstaan die duyfsteen wordt genoemd. Uiteindelijk bleek dat de dijk op een onhoudbare positie lag en werd prijsgegeven aan de zee.

In opdracht van de Provincie Noord-Holland werd in 1992 een inventariserend onderzoek ingesteld naar de kwaliteit van oude dijkrelicten in Noord-Holland. De 'Weg van Paludanus' is gekarteerd met behulp van oude luchtfoto's en vervolgens is de kwaliteit van het dijkrestant met de boor onderzocht. Met de kwaliteit bleek het slecht gesteld: de onderzoekers stelden vast dat door oxidatie van het organisch materiaal het maaiveld in de loop van deze eeuw met minimaal 70 cm is gedaald. Het booronderzoek toonde aan dat er nog vage resten van de 'Weg van Paludanus' in de bodem aanwezig zijn. De negatieve bevindingen in 1992 met betrekking tot de kwaliteit van het bodemarchief in de Waardpolder zijn volledig bevestigd bij de onderzoeken in het voorjaar en het najaar van 1995.

De belangrijkste waarneming bij het proefsleuven-onderzoek in het najaar 1995 is dat het dijklichaam van de 'Weg van Paludanus' volledig is verdwenen. Nog wel aanwezig is het sterk samengedrukte pakket veenmosveen waarop de dijk heeft gelegen. Dit veenpakket wordt regelmatig aangeploegd en veroorzaakt de donkere verkleuring in de akkers. Zowel ten noorden als ten zuiden van de 'Weg van Paludanus' is het veen vergraven. Op de locatie van de proefsleuven is geen duidelijke systematiek in de veenwinning te bespeuren. Wat dat betreft sluit dit onderzoek niet aan bij het onderzoek in het zuidelijk deel van de Waardpolder in het voorjaar van 1995, waaruit juist een sterke systematiek blijkt. Aan de zuidzijde van de 'Weg van Paludanus' zijn dikke lagen as aangetroffen die wijzen op zoutwinning uit plantaardig materiaal. Aan de noordzijde zijn veenputten aangetroffen gevuld met verbrande klei en duifsteen. Ook zijn er monsters genomen van het (slecht geconserveerde) 'zeewier', dat inmiddels is gedetermineerd als een zeegrassoort (*Zostera Marina L.*). In de proefsleuven en in de omgeving van de proefsleuven is vondstmateriaal aangetroffen dat dateert vanaf de 8e tot in de 12e eeuw. Kennelijk heeft de 'Weg van Paludanus' enige eeuwen lang een functie gehad.

De wetenschappelijke winst van dit onderzoek is vermoedelijk gelegen in het botanisch onderzoek dat nog gaande is. Onder de 'Weg van Paludanus' is een ongestoord veenprofiel bewaard gebleven, dat kan bijdragen tot de reconstructie van het toenmalig landschap. Ook het zeegras is onderwerp van nadere studie.

Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door een subsidie van N.V. PEN Energiebedrijf Noord-Holland.

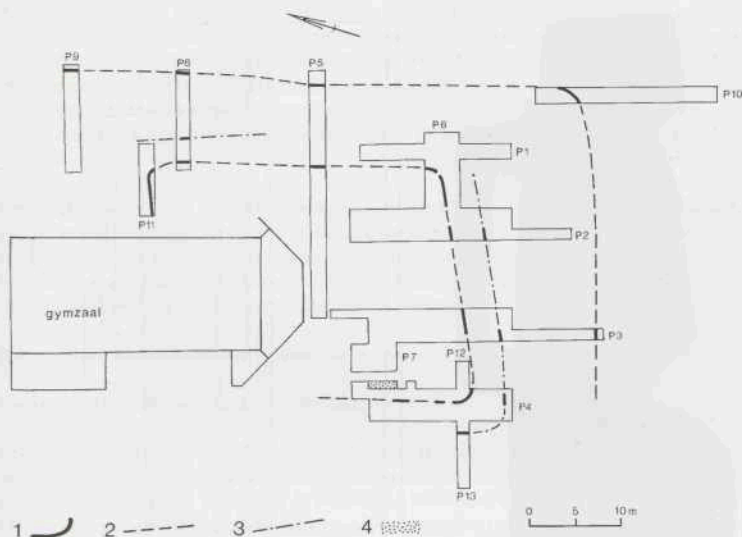
ROB

H.S.M. van der Beek, Y. Burnier, A. van Duinen.

Bergen: Van Brederodeschool (afb. 15 en 16) Op het terrein van de voormalige Van Brederodeschool in de gemeente Bergen is in het voorjaar van 1995 een proefonderzoek ingesteld naar de precieze ligging, aard en kwaliteit van het Laat-Middeleeuwse huis 'Janswerff van Bergen'. Vermoedelijk was dit het eerste stenen huis in Bergen. Het onderzoek werd ingegeven door herinrichtingsplannen die de gemeente voor dit terrein had. Uit het onderzoek is gebleken dat het terrein een oppervlak had van ca. 25 bij 32 m en vermoedelijk geheel werd omsloten door een gracht.

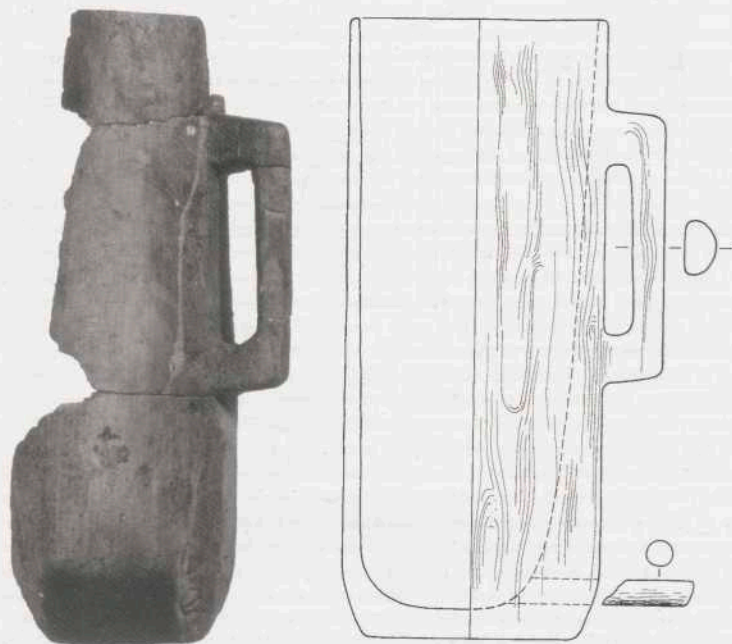
De 'Janswerff' is in de loop van de 13e eeuw gebouwd op een delgrond, hetgeen wijst op een natte locatie. Deze locatie zal door de bewoners bewust zijn uitgekozen om het terrein beter te beschermen. Een permanent met water gevulde gracht vormt immers een belangrijk verdedigingsmiddel. Om droge voeten te houden op deze natte locatie heeft men een grote hoeveelheid grond – die vrijkwam door het uitgraven van de gracht – gebruikt om het terrein op te hogen.

Vastgesteld is dat het binnenterrein ernstig werd verstoord bij de bouw en met name de

Afb. 15. Bergen: Van Brederodeschool. Overzicht van de vindplaats Janswerff met daarop aangegeven de gymzaal, de proefsleuven (P1 t/m P13) en de ligging van de gracht. 1 = grachtinformatie afkomstig van vlakken en profielen, 2 = gereconstrueerde loop van de binnen- en buitenzijde van de gracht, 3 = gereconstrueerde tweede insteek van de gracht vanaf het binnenterrein en 4 = de uitbraaksleuf in put 4. Tek. ROB.

sloop van de Van Brederodeschool. Ook het landgebruik na de sloop van het stenen huis en de mogelijk daarmee samenhangende egalisatie van (een deel van) het terrein zal veel sporen, met uitzondering van de allerdiepste, hebben verstoord. Van een stenen gebouw is slechts één uitbraaksleuf met een breedte van ca. 1,2 m over zeer korte afstand teruggevonden. De breedte van deze sleuf wijst niet op een primaire verdedigingsfunctie. Over de aard van de constructie of van andere op het binnenterrein aanwezige gebouwen valt verder niets te zeggen. De vorm van het binnenterrein, van de gracht en de funderingssleuf doen echter vermoeden dat op het binnenterrein een eenvoudig rechthoekig gebouw heeft bestaan. Dit gebouw is waarschijnlijk in de loop van de 16e eeuw in onbruik geraakt waarna de locatie als steengroeve is gebruikt. De gracht lag toen echter nog (gedeeltelijk) open en is langzaam op natuurlijke wijze met veen en verspoeld zand (met name afkomstig vanaf het binnenterrein) opgevuld. De gracht is in goede staat teruggevonden. Uit de profieltekeningen blijkt dat de gracht in verschillende fasen is uitgegraven. Het was niet mogelijk aan de hand van vondsten de verschillende uitgravingfasen afzonderlijk van elkaar te dateren. De zogenoemde eerste insteek is de grens van het binnenterrein. Vanaf de eerste insteek tot de buitenrand van de gracht heeft de gracht een maximale breedte van 15 m gehad. Evenwijdig aan de eerste insteek ligt op 3,5 tot 4 meter de zogenoemde tweede insteek. Vanaf deze insteek begint het

Afb. 16. Bergen; Van Brederodeschool. Bekervormig voorwerp van beukenhout, aangetroffen onderin de grachtvulling. De functie van deze 'beker' is nog onduidelijk. Het niet-gedraaide voorwerp is gemaakt van een kwart stam. De bodem van de beker ligt parallel aan de dwarsdoorsnede van de boom. Dit betekent dat het niet geheel waterdicht zal zijn geweest, al zal de relatief grote dikte van de bodem (1,5 cm) directe lekkage hebben tegengehouden. Het voorwerp is zowel aan binnen- als buitenkant aangekoold. De rand is ca. 0,5 cm dik, hetgeen drinken uit dit voorwerp zal hebben bemoeilijkt. Op de overgang tussen wand en bodem bevindt zich een gat dat gedicht is met een pin van elzenhout (determinatie K. Hänninen, BLAX). Schaal 1:4. Tek. en foto ROB.

diepe deel van de gracht. Het verdiepte gedeelte van de gracht was destijds ca. 1,5 meter diep en gemiddeld 11 meter breed. Deze trapsgewijze verdieping van de gracht is alleen aan de zijde van het binnenterrein waargenomen. Aan de buitenrand van de gracht is maar één in-steek waargenomen.

Het vondstmateriaal, dat voornamelijk in de grachtvulling is teruggevonden, geeft geen aanwijzingen voor een adellijke familie als bewoner van dit met gracht omgeven stenen huis: het aardewerk, bestaande uit steengoed-, kogelpot- en grijs-/roodbakkend aardewerk wijkt niet af van het normale beeld dat voor een boerenbedrijf in Noord-Holland gebruikelijk is. Er zijn twee glazen vensternijtes aangetroffen. Deze worden ook op boerenbedrijven aangetroffen. Het botmateriaal, bestaande uit voornamelijk rund en schaap/geit en enkele frag-

menten gans, karper, kip, snoek en varken, laat eveneens het normale voedselspectrum zien. Adellijke families zouden meer gevegeltte hebben gegeten. Het ontbreken van metaalvondsten zoals bijvoorbeeld bronzen eet- en drinkgerei versterkt de indruk dat hier niet de permanente woonplaats van een adellijke familie maar mogelijk van één van hun volgelingen of van een welgestelde boerenfamilie is gevonden.

Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door een forse subsidie van de gemeente Bergen.

ROB

M. M. Sier en H.S.M. van der Beek

Beverwijk: Koningstraat De AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk verrichtte waarnemingen op het terrein van de gesloopte fabriek De Kennemer Luchtbehandeling. Geconstateerd werd, dat een deel van het terrein zwaar verstoord is. Naast een aantal recente bakstenen waterputten werden aardewerkscherven uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd verzameld.

Bron: *Jaarverslag 1995 AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk* (F.M. Wiegmans)

Bloemendaal: Kennemerduinen 't Wed zie Romeinse Tijd.

Castricum: Albertshoeve zie Romeinse Tijd.

Enkhuizen: Vissersdijk (afb. 17-19) In de periode maart-juni 1994 vond te Enkhuizen een archeologisch onderzoek plaats op het terrein van de voormalige Enkhuizer Banketfabriek, dat gelegen is tussen de Vissersdijk, Wiedesteiger, Wortelmarkt en Van Bleiswijkstraat (afb. 17). De opgraving werd uitgevoerd onder supervisie van de ROB met medewerking van de archeologische werkgroep van de vereniging Oud Enkhuizen en de afdeling Noord-Holland Noord van de AWN. Het onderzoek werd volledig gefinancierd door de gemeente Enkhuizen.

Naar doorgaans wordt aangenomen, is Enkhuizen ontstaan uit twee aparte kernen: Gommerkarspel en Enghusen. De laatste zou de opvolger zijn van het in zee verdwenen Oostdorp en moet vermoedelijk gezocht worden rond de huidige Breedstraat. Gommerkarspel was een der ontginningsdorpen aan de Streekweg. De kern lag waarschijnlijk rond de Gommarus- of Westerkerk. In 1355 kregen Gommerkarspel en Enghusen gezamenlijk stadsrechten, een teken dat ze toen al niet meer echt als afzonderlijke woonkernen waren te beschouwen.

In het noordwesten van de stad bevond zich eeuwenlang een groot rietmoeras, bekend als de Lage Valey of het Grote Riet. Aan de oostzijde hiervan lag de Rietdijk, de tegenwoordige Van Bleiswijkstraat, die uitkwam op de Vissersdijk. De Rietdijk zou aanvankelijk deel hebben uitgemaakt van de grens tussen Gommerkarspel en Enghusen. De Vissersdijk behoort evenals de Breedstraat tot de Westfriese Omringdijk, waarvan het verloop sedert zijn ontstaan verscheidene veranderingen heeft ondergaan vanwege het landverlies.

De aanzienlijke kaalslag die door de sloop van de Enkhuizer Banketfabriek ontstond, bood een uitstekende kans om middels een oudheidkundig bodemonderzoek een antwoord te zoeken op diverse vragen over de topografische ontwikkeling van het betreffende stadsdeel in het bijzonder en van Enkhuizen in het algemeen. Aangezien vermoed werd dat de meest interessante gegevens verzameld konden worden in de omgeving van de Vissersdijk en de Rietdijk/Van Bleiswijkstraat, werd het onderzoek met name gericht op de noordwesthoek van het terrein.

De eerste werkput werd aangelegd langs de Van Bleiswijkstraat vanaf de achterzijde van de erven aan de Vissersdijk in zuidelijke richting. Loodrecht hierop werd vlak achter deze erven

Afb. 17. Enkhuizen; Vissersdijk. Overzicht bouwlocatie en ligging opgravingsputten. Tek. T.Y. van de Walle-van der Woude.

Alb. 18. Enkhuizen: Visserdijk. 'Stoepje' van verticaal geplaatste runderbotten. Foto T.Y. van de Wal-van der Woude.

werkput 2 gegraven. Werkput 3 betrof de hoek tussen beide voorgaande putten. Om meer te weten te komen over de Visserdijk en de daaraan gelegen vroegere bebouwing werd ten slotte tussen de percelen Visserdijk 67 en 71 werkput 4 aangelegd.

Van de jongste vier eeuwen bleek nog weinig in zijn oorspronkelijke verband in de bodem terug te vinden. Enkele zeer fragmentarische muurresten langs de Van Bleiswijkstraat konden in de 17e en 18e eeuw worden gedateerd; het muurwerk, dat in werkput 4 langs de Visserdijk werd blootgelegd ging slechts terug tot de 19e eeuw. Met name achter de erven aan de Visserdijk werd een aantal 17e- en 18e-eeuwse water- en beerputten blootgelegd. Deze leverden behalve het alledaagse gebruiksgoed ook verscheidene luxe-voorwerpen op, zoals fraaie voorbeelden van glaswerk, majolica en faience. Ze suggereren dat de toenmalige bewoners van de Visserdijk een redelijke welstand moeten hebben gehad. Ook van de latere 15e en 16e eeuw bleken de overblijfselen schaars. Alleen in werkput 1 konden enkele muurfragmenten aan deze periode worden toegeschreven. Een merkwaardig gebogen muurrest moet onderdeel van een schouw hebben uitgemaakt. Een ernaast aangetroffen aspot bevestigt dit vermoeden.

Over het algemeen minder zwaar verstoord waren de sporen in de oudere bewoningslagen, waarin nog niet of nauwelijks sprake was van het gebruik van baksteen. Langs de Van Bleiswijkstraat, de vroegere Rietdijk, werden diverse overblijfselen van simpele behuizingen blootgelegd. Van twee aangrenzende percelen, ieder van ca. 6 m breed, kon de achterste helft worden onderzocht; van een derde perceel ten zuiden hiervan kon slechts een klein gedeelte worden blootgelegd, doch de hier aangetroffen sporen zijn te fragmentarisch om een goede interpretatie toe te laten, zodat ze verder buiten beschouwing zullen blijven. De perceelindeling bleef in de loop der eeuwen steeds dezelfde. Tevens bleek dat de erven aan de

Afb. 19. Enkhuizen: Vissersdijk. Schapenskelet uit de 14e-15e eeuw. Foto T.Y. van de Walle-van der Woude.

Vissersdijk oorspronkelijk 7 tot 8 m langer geweest zijn dan tegenwoordig het geval is.

Er konden twee hoofdperiodes in de bebouwing worden aangetoond, die op grond van het gevonden aardewerk voorlopig gedateerd worden in het laatste kwart van de 14e en de eerste helft van de 15e eeuw. Ze waren gescheiden door een kleipakket, dat zowel in de richting van de Vissersdijk als in oostelijke richting geleidelijk in dikte afnam.

De bebouwing van de jongste periode heeft vermoedelijk uit twee of meer fasen bestaan, doch hierin is nog niet voldoende inzicht verkregen. In ieder geval stond op ieder van de twee opgegraven percelen een eenvoudige houten behuizing. Ertussen lag een smal met veldkeien bestraat steegje. Bij één van de twee kon een haardplaats worden aangetoond, zodat alleen hier een woonfunctie zeker is. Het huis had aan de kant van het steegje een ingang, waarvoor een 'stoepje' geplaveid met verticaal geplaatste runderbotten was aangebracht (afb. 18). Een dergelijk plaveisel is eerder bij archeologische waarnemingen in Hoorn aangetroffen (Sarfaty 1990, 177).

Bij de oudste periode kon niet meer dan één bouwfase worden onderscheiden. Op het ene perceel stond toen een simpele plaggenhut, terwijl het gebouwje op het andere perceel goeddeels was opgetrokken uit zware eiken delen, afkomstig van een afgedankt schip (dergelijke voorbeelden van secundair gebruikt scheepshout, dat in de directe omgeving regelmatig voor handen moet zijn geweest, werden gedurende de opgraving meermalen aangetroffen). In beide gevallen werden geen resten van een haardplaats aangetoond. Dit kan betekenen dat het oorspronkelijke woonniveau niet meer aanwezig was, doch ook dat hier sprake is van stallen of schuren.

Opmerkelijk was dat met name de oudere woonniveau's sterk in de richting van de Van Bleiswijkstraat afhielden, terwijl deze in oorsprong door zijn functie (Rietdijk) juist een ver-

hoogde ligging had. Een nauwkeurige bestudering van de bodemprofielen wees echter uit dat het veenpakket, dat de ondergrond van de bewoningssporen vormt, in noordelijke en oostelijke richting oploopt en dat de bebouwing langs de Van Bleiswijkstraat dus in wezen gelegen is in een terreindepressie. Deze is ongetwijfeld in verband te brengen met het uit de bronnen bekende rietmoeras in het noordwesten van de Middeleeuwse stad. Of het kleipakket tussen de eerste en tweede bewoningsfase moet worden gezien als een poging om de depressie op te hogen, of dat hier sprake is van een natuurlijke afzetting ten gevolge van een of meer overstromingen, zal nog uit een nadere bestudering van de bodemprofielen moeten blijken.

Op de erven achter de 14e- en 15e-eeuwse bebouwing aan de Vissersdijk en de Rietdijk lagen talloze afvalkuilen, waterputten en beerputten/latrines. In een enkel geval konden resten van een wandversterking van verticale planken worden aangetoond; doorgaans ontbrak deze echter geheel. De beerputten of latrines hadden veelal een klokvormige doorsnede. In één geval bevond zich boven de put nog de planken vloer van het privaat. Evenals hun gemetselde opvolgers uit de 17e en 18e eeuw, vormden de beerputten een bron van interessante vondsten.

In de 14e- en 15e-eeuwse bewoningslagen viel het grote aantal skeletten van schapen en runderen op, dat zich achter op de erven aan de Vissersdijk bleek te bevinden (afb. 19). Veelal betrof het jonge tot zeer jonge dieren. Het is nog de vraag of ze een natuurlijke dood zijn gestorven of door ziekte of verdrinking ten gevolge van watersnood om het leven zijn gekomen. Een interessante vondst vormde het fragment van een laat-14e-eeuwse palingfuik. Het model lijkt zeer sterk op de palingfuiken die nog in recente tijden in gebruik waren. Helaas was een groot deel vernield bij de latere aanleg van een waterput. In een eveneens laat-14e-eeuwse afvalkuil werd een klein fragment van een dito fuik aangetroffen.

Het onderzoek in werkput 4 betrof met name opbouw en ouderdom van de Vissersdijk. De indruk bestaat dat in de aanleg van het dijklichaam drie ophogingsfasen zijn te onderscheiden. Van de vroegste fase kon slechts zeer weinig vondstmateriaal verzameld worden. Dit suggereert een voorzichtige datering in de 13e eeuw. De tweede fase is mogelijk in verband te brengen met de resten van een 15e-eeuws houten huis of schuur aan de voet van het betreffende dijklichaam. Wellicht bestaat er verband met het kleipakket, dat in werkput 1 de bewoningssporen uit de late 14e en 15e eeuw van elkaar scheidde. Of de derde ophogingsfase een echte dijkophoging is of in wezen slechts het terrein achter de dijk betreft, is nog niet duidelijk. Ook over het tijdstip waarop dit gebeurd is, bestaat nog onzekerheid.

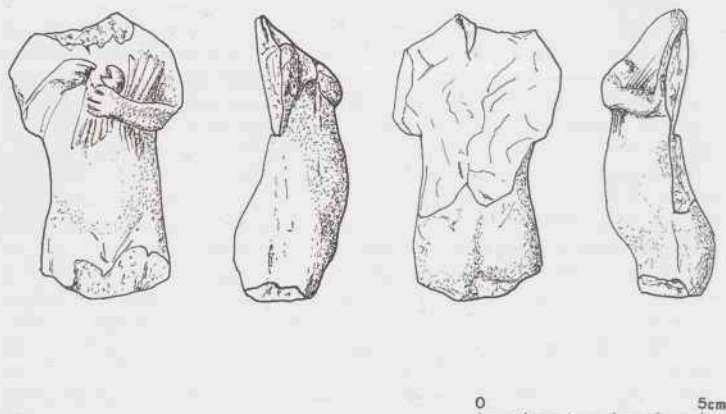
Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude.

Haarlemmermeer: Floriade 2002 In oktober 1995 is in opdracht van de ROB voor de gemeente Haarlemmermeer een archeologisch onderzoek verricht in het gebied waar in 2002 de Floriade zal worden gehouden (Asmussen 1995). Het onderzoek bestond uit een oppervlaktekartering en verkennend booronderzoek. Doel van het onderzoek was het opsporen van archeologische vindplaatsen van met name Laat-Neolithische ouderdom. Het onderzoek heeft geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van waardevolle archeologische vindplaatsen opgeleverd. De enig mogelijke uitzondering hierop vormt een locatie waar een concentratie Middeleeuws aardewerk is aangetroffen. Hiervoor is aanbevolen tijdens de aanleg van de Floriade begeleidend archeologisch onderzoek te verrichten.

Stichting RAAP

Peter Asmussen

Afb. 20. Haarlemmermeer: Zwanenburg. Laat-Middeleeuws pijpenaarden beeldje van een naakte Jezus die een vogel tegen de borst gedrukt houdt. Tek. Archeoplan.

Haarlemmermeer: Hogesnelheidslijn Van september 1994 tot februari 1995 is in opdracht van Verkeer en Waterstaat ten behoeve van de geplande Hogesnelheidslijn (HSL) het tracégedeelte onderzocht dat is gelegen tussen de zuidelijke ringvaart van de Haarlemmermeer en Schiphol (Haarhuis e.a. 1995). Het onderzoek dat bestond uit een oppervlaktekartering en aanvullend booronderzoek heeft, in overeenstemming met de vooraf vastgestelde lage archeologische verwachtingen, geen belangrijke vindplaatsen opgeleverd.

De aangetroffen vindplaatsen bestaan uit twee dunne vondststrooiingen met enig Laat-Middeleeuws aardewerk. Gezien het feit dat het voormalige Haarlemmermeer hoofdzakelijk na de Middeleeuwen is ontstaan, is het zeker dat de vondsten niet meer *in situ* liggen. Waarschijnlijk zijn de vondsten afkomstig van woonplaatsen op het in latere tijden weggeslagen of vergraven veenpakket.

Stichting RAAP

Hans Oude Rengerink

Haarlemmermeer: Zwanenburg-Wijk Amestelle (afb. 20) Bij de aanleg van de woonwijk omstreek 1963 werd door P. Teijmant een pijpenaarden beeldje gevonden. Het is een voorstelling van een naakte Christus die een vogel tegen zijn borst gedrukt houdt. Het beeldje is in een mal vervaardigd.

Dergelijke beeldjes werden vanaf de 15e eeuw tezamen met beeldjes van andere heiligen vervaardigd. De religieuze beeldjes waren voor privédevotie bestemd.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Heiloo: Heilooërbos 1 Leden van de archeologische werkgroep Heiloo lokaliseerden reeds in 1993 door middel van bestudering van oude kaarten en gebruik van de prikstok een 16e-eeuwse boerderij in het Heilooërbos. In enige gegraven proefputjes kon vastgesteld worden

dat van het gebouw weinig sporen resteerden. Puinbanen van baksteen en plavuïsfragmenten gaven de plaats aan van de in oorsprong ca. 30 à 40 cm brede, bij de afbraak compleet uitgegraven fundering. In de nabijheid van de boerderijplaats werd een 16e-17e-eeuwse sloot en een waterput getraceerd.

Bron: *Jaarverslag 1993 Archeologische Werkgroep Heiloo* (T. de Ridder)

Heiloo: Heilooërbos 2 zie Romeinse Tijd.

Heiloo: Ypestein Op vele plaatsen in het nieuwbouwplan Ypestein zijn de afgelopen jaren door leden van de Archeologische Werkgroep Heiloo sporen van veenwinning aangetroffen. In de omgeving van de veenputten zijn geen vondsten aangetroffen.

Bron: *Jaarverslag 1993 Archeologische Werkgroep Heiloo* (T. de Ridder)

Herinrichting Bergen-Egmond-Schoorl zie Romeinse Tijd.

Hoorn: Karperkuil (afb. 21-23) In de maanden mei en juni vond in Hoorn een archeologisch onderzoek plaats op het terrein van de voormalige lichtmastenfabriek van de N.V. Nederland Haarlem aan de zuidzijde van de Karperkuil, een uit 1576 daterende haven (afb. 21). De opgraving werd uitgevoerd door de archeologische dienst van de gemeente Hoorn met medewerking van vrijwilligers van de AWN en de vereniging Oud Enkhuizen.

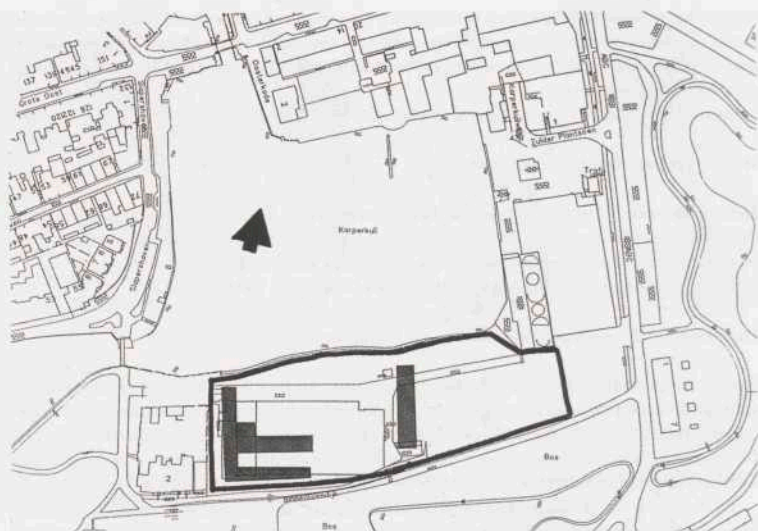
Bij de aanleg van de Karperkuil werd ter afsluiting aan de zuidzijde de Luwendijk opgeworpen (nu: Binnenluiendijk). Voor het overige maakte de nieuwe haven in wezen gebruik van de bestaande situatie. Zo werd een reeds aan de oostzijde aanwezig dijkje verbreed en van een wal voorzien. In 1608 werden ten zuiden en ten oosten van de Karperkuil twee nieuwe havens aangelegd, de Kielhaven en het Rottegat.

Aanvankelijk gebruikte men het terrein tussen Binnenluiendijk en Karperkuil voor opslag. In 1621 werd dit gedeelte verbreed en in het volgende jaar begon men hier met het bouwen van een dubbele rij huizen, enerzijds georiënteerd op de Binnenluiendijk en anderzijds op de kade langs de Karperkuil. De opslagerterreinen verhuisden bij deze gelegenheid naar de zuidzijde van de dijk, die hier inmiddels ook verbreed was. De kaart van Johan Blaeu van 1652 is een van de eerste waarop een doorvaart (vroeger bekend als het Wayopsgat) te zien is tussen Karperkuil en Kielhaven. Op een kaart uit 1615 ontbreekt deze nog. Een exacte aanlegdatum is uit de bronnen niet bekend, evenmin als de precieze ligging. In 1775 werd het Wayopsgat weer met modder en stadsvuil gedempt.

De Westindische Compagnie bezat aan de Binnenluiendijk verscheidene panden. Tevens waren er een plateelbakkerij en werkplaatsen van de Vaderlandsche Maatschappij van Reederij en Koophandel ter Liefde van 't Algemeen (een 18e-eeuws werkverschaffingsproject) gevestigd.

Vanwege de beperkte beschikbare tijd en het feit dat het terrein op een aantal plaatsen zwaar vervuild was, werd slechts een gedeelte van het terrein opgegraven. In totaal werden vijf werkputten aangelegd.

Ten westen van de doorvaart konden vier huisplattegronden voor een belangrijk deel worden blootgelegd, alsmede de noordwesthoek van een vijfde huis. Alle huizen waren gefundeerd op grenen palen, die waren afgedekt door in de lengterichting aangebrachte planken. Van zowel deze planken als de daarop gemetselde muren waren slechts hier en daar resten bewaard gebleven.

Afb. 21. Situering van de opgravingsputten. Tek. gemeente Hoorn.

Huis 1 stond op de hoek van de Binnenluidijk en de doorvaart. Het was ca. 8 meter breed en 14 meter lang en werd oorspronkelijk door een muur met dragende functie in de lengterichting in twee vrijwel even brede delen gesplitst. De indruk bestaat dat aan de achterzijde nog een klein vertrek was afgescheiden. Aan de oostzijde bevond zich buiten de zijgevel een ondiep keldertje.

Van het direct aangrenzende huis 2 konden de funderingen van een deel van de voorgevel, de oostelijke zijwand en een deel van de achtergevel worden blootgelegd. De lengte bedroeg 15 meter. De funderingspalen waren min of meer in een zigzag-patroon ingeheid. Onder de voorgevel leken ze te ontbreken, doch of deze goeddeels in het zuidprofiel van de werkput gelegen muur daadwerkelijk niet onderheid was of in de loop der tijd van zijn fundering was geschoven, kon niet worden waargenomen. Van een indeling in vertrekken werd niets teruggevonden zodat kan worden geconcludeerd dat de binnenwanden, indien aanwezig, in ieder geval geen dragende functie hebben gehad. Aan de achterzijde van het huis bevond zich een kleinere aanbouw van ca. 2,5 meter breed en 5,5 meter lang. Direct ten westen hiervan was een grote ronde beerput gemetseld. De inhoud ervan, hoofdzakelijk daterend uit de 17e en vroege 18e eeuw, gaf over beroep of nering van de bewoners geen enkele aanwijzing. De vondsten maakten overigens geen rijke indruk.

Onder beide huizen werd een afvalpakket aangetroffen waarin veel restprodukten van leerlooiers- en schoenmakerswerkplaatsen voorkwamen, zoals haarresten, hoornpitten, boomschors en leersnippers. Vermoedelijk is dit afval, dat ook in kleinere hoeveelheden onder andere huizen werd gevonden, van elders in de stad afkomstig en aangebracht als grondophoging voordat de eerste huizen hier werden gebouwd.

Afb. 22. Hoorn: Karperkuil. Oostelijke kademuur van de doorvaart tussen de Karperkuil en de Kielhaven. Op de foto is de uitgang van het riool in de kademuur zichtbaar. Foto gemeente Hoorn.

Circa 10,5 meter ten noorden van huis 2 bevond zich huis 3, dat met zijn voorgevel aan de toenmalige (meer zuidelijk gelegen) kade langs de Karperkuil was gesitueerd. Behalve de gehele oostwandfundering werden de funderingen van voor- en achtergevel voor een belangrijk deel opgegraven. De heipalen stonden min of meer in een zigzag-patroon. Het huis was ca. 10 meter lang. De breedte kon niet worden vastgesteld. Een enkele rij zware heipalen op ca. 2 meter uit de oostgevel duidt op een inwendige draagmuur. Een verdere indeling van de ruimte binnen het huis werd niet (meer) gevonden.

Van het vlak tegen huis 3 gebouwde huis 4 op de hoek van de doorvaart en de Karperkuil konden slechts de westelijke zijgevelfundering en de aanzet van de voorgevel worden opgegraven. De ruimte tussen de huizen 1 en 4 werd niet ingenomen door achtererven, maar door een huis dat zijn ingang aan de westelijke kade langs het Wayopsgat moet hebben gehad (huis 5). De drie huizen bleken aan de oost- en westzijde een gezamenlijke fundering te hebben van afwisselend enkele en in paren staande palen. Huis 5 had een diepte die in noordelijke richting van ca. 8 tot 7 meter afnam. De ruimte werd in twee gelijke delen verdeeld door drie onderheide gemetselde poeren, waarop vermoedelijk oorspronkelijk zware houten standvinken waren geplaatst ter ondersteuning van de dakconstructie. Ze stonden op gelijke afstand van elkaar. Zet men in gedachten het ritme van de poeren voort, dan komt men precies uit ter hoogte van de achtergevel van huis 3. Het is dan ook zeer aanlokkelijk om hier de achtergevel van huis 4 evenals de noordelijke zijwand van huis 5 te veronderstellen. Dit zou de breedte van dit laatste huis op ca. 17 meter brengen. De indruk bestaat dat het in ieder geval aan de zuidzijde geen eigen zijwand gehad heeft, maar gebruik heeft gemaakt van de achtergevel van het belendende pand aan de Binnenluiendijk. Rijen kleine paaltjes duiden op een indeling in meerdere vertrekken. In de zuidwesthoek bevond zich een ondiepe kelder,

waarvan de plavuizenvloer rustte op een ondervloer van planken. De gebruikte materialen dateren de kelder pas in de late 17e eeuw en derhalve niet in de beginperiode van het huis. Ook een binnen het huis aangetroffen waterkeldertje van gele baksteen dateert uit een latere periode. Waar de bewoners van deze huizen hun afval lieten, is behalve in het geval van huis 2 niet duidelijk.

Ten oosten van de hierboven besproken huizen bevond zich de doorvaart tussen de Karperkuil en de zuidelijk daarvan gelegen Kielhaven (afb. 22 en 23). Deze werd van de huizen gescheiden door een 6 meter brede, met veldkeien geplaveide kade. Aan de andere zijde bevond zich een kade van dezelfde breedte. Aan de kant van de Binnenluiendijk was de doorvaart ongeveer 8 meter breed. In de richting van de Karperkuil nam deze breedte geleidelijk toe tot ruim 13 meter, aangezien de westelijke kademuur na verloop van enige meters een flauwe knik bleek te maken. Opmerkelijk is, dat de gevelwand van de huizen ten westen van het Wayopsgat deze knik precies volgt, hetgeen de ongelijke diepte van huis 5 verklaart. Dit betekent, dat de doorvaart in ieder geval voor of tegelijk met de bouw van de huizen moet zijn aangelegd.

De ruim één meter hoge uit rode baksteen opgetrokken kademuren waren aan de bovenzijde afgewerkt met een rollaag met daarop hardstenen platen. Aan de waterkant verbreedden ze zich naar onder toe aanzienlijk. Hier was onder de muur bovendien een ongeveer even hoge fundering van zware horizontale balken aangebracht. Onder de balken bevond zich een kleipakket dat op zijn beurt rustte op een dikke laag zee gras. Ter bescherming waren aan de waterzijde zware palen langs de kademuren ingeheid.

De doorvaart leverde een zeer aanzienlijke hoeveelheid vondstmateriaal op, waarin een verdeling in twee perioden is waar te nemen. Het onderste pakket moet zijn ontstaan gedurende de tijd dat de doorvaart in gebruik was, of althans nog open. Het vrij duidelijk hiervan gescheiden bovenste vondstenpakket heeft naar alle waarschijnlijkheid te maken met de demping van het Wayopsgat met stadsvuil in 1775.

Na het dempen van de doorvaart, bleek men van de muren in de 19e eeuw gebruik te hebben gemaakt bij de aanleg van een nieuw gebouw. Vlak achter de Binnenluiendijk bevond zich namelijk een zware fundering, waarvan de uiteinden rustten op de vroegere kademuren. Hierin waren secundair fragmenten verwerkt van de hardstenen afdekplaten. Mogelijk maakt het deel uit van een scheepswerf die hier toen gevestigd was.

Het eerste huis aan de Binnenluiendijk ten oosten van de doorvaart (huis 6) was op dezelfde wijze gefundeerd als de andere huizen. Er konden slechts een gedeelte van de fundering van de voor- en achtergevel, alsmede van de westelijke zijgevel worden blootgelegd. Het huis was oorspronkelijk door een tussenmuur overlangs in tweeën verdeeld. De muren van het huis waren opgetrokken uit gele ijsselsteen, zodat een datering hiervan in de latere 17e of 18e eeuw moet worden aangenomen. Het vondstmateriaal is hiermee in overeenstemming. De paalfundering behoort echter tot de eerste bouwfase van 1622. De lengte van huis 6 kon worden vastgesteld op ca. 15 meter. De afstand tussen zijwand en tussenwand bedroeg 4 meter.

Opmerkelijk was de wijze waarop de afvalozing was opgelost. Op ongeveer 2 meter van de achtergevel bleek een riool aanwezig te zijn, dat uitkwam op het Wayopsgat. Het wakte de indruk als gezamenlijke voorziening voor meerdere huizen te zijn aangelegd. Dit vermoeden werd bevestigd tijdens de sloopwerkzaamheden na afloop van de opgraving. Het riool had een vloer van in de lengterichting aangebrachte planken die rustten op een rij aaneengesloten dwarsplankjes. Hierop was een tongewelfje van rode baksteen gemetseld. Boven het riool waren nog de muurresten van een latrine aanwezig, die door een ondiep gefundeerd muur-

Afb. 23. Hoorn: Karperkuil. Twee riolerings, lopende in de richting van de doorvaart. Foto gemeente Hoorn.

tje met de achtergevel van het huis was verbonden. Ter hoogte van de noordwesthoek van het huis bevond zich boven het riool bovendien een opgemetselde afvoer.

Evenwijdig aan dit riool bleek vanaf het huis op een hoger niveau nog een tweede riool naar het Wayopsgat te zijn aangelegd (afb. 22 en 23). Het was iets smaller en minder zorgvuldig uitgevoerd dan het vorige. Hiervoor had men later een opening moeten hakken in de kademuur van de doorvaart, terwijl met het eerste riool al rekening was gehouden bij de aanleg hiervan. Dit betekent dat zowel het eerste riool als de doorvaart gelijktijdig zijn gebouwd met de huizen in 1622.

Het tweede riooltje moet zijn aangelegd toen in de latere 17e of 18e eeuw op de oude fundering een nieuw huis werd gebouwd. Kennelijk was het Wayopsgat inmiddels zo dichtgeslibd dat het oude riool niet goed meer functioneerde. Het hoogteverschil tussen beide riolen bedroeg ongeveer 40 centimeter.

Omdat het tegenwoordige verloop van de Binnenluiendijk niet meer een rechte lijn vormt maar in de richting van de Karperkuil afbuigt, kon in de meer in oostelijke richting gelegen werkput 4 van de bebouwing aan deze dijk nog slechts een aan de achterzijde gelegen (water?)keldertje worden blootgelegd. Achter op het erf bevond zich een gemetselde ronde waterput. Een strook met zeer veel veldkeien vlak hierachter duidt mogelijk op een pad tussen de bebouwing.

Verder in de richting van de Karperkuil gaande werden loodrecht op elkaar staande rijen kleine paaltjes blootgelegd (wellicht een licht geconstrueerde schuur of loods?), alsmede een grote ronde beerput zonder wandversterking. De put bevatte vrijwel geen vondsten.

Enkele meters ten noorden hiervan bevond zich een ronde uit planken bestaande plaat. Hoewel aanvankelijk het doel hiervan onduidelijk was, bleek gedurende de sloopwerkzaam-

heden na afloop van de opgraving pas, dat hieronder op veel grotere diepte een rechthoekig waterkeldertje van gele ijsselsteentjes aanwezig was. Het geheel lag op het achtererf van een klein stenen gebouwje, dat op de gebruikelijke wijze gefundeerd was. Het was niet breder dan ca. 3 meter, terwijl de lengte slechts 5 meter bedroeg. De achtergevel lag ongeveer in dezelfde lijn als die van de eerder langs de Karperkuil blootgelegde huisresten. Binnen was een vertrek afgescheiden, getuige de hier aangetroffen horizontale planken. Aan de voorzijde bevond zich een smalle aanbouw van ongeveer 2,5 bij 5 meter.

In de werkput die vlak langs de Binnenluiendijk was gegraven, werden twee diepe dwarsleuven gegraven ter bestudering van het dijkprofiel. De natuurlijke ondergrond bleek te bestaan uit een 10 tot 25 cm dik veenpakket, dat rustte op zandige klei. In het hierop aangebrachte dijklichaam konden globaal twee lagen worden onderscheiden: een pakket donkergrijze, vrij homogene klei en een pakket lichter grijze klei, waarin zich lenzen van zeegras aftekenden. Aan de (oorspronkelijke) zeezijde bevond zich tegen dit kleilichaam een dik pakket zeegras (wierriem?), rustend op een dikke rietmat.

Na afloop van de opgraving werden door leden van de AWN nog regelmatig waarnemingen gedaan gedurende de sloopwerkzaamheden. Hierbij verzamelde men nog diverse gegevens. Met name interessant was een grote stortplek in de zuidoosthoek van het terrein, waarin zich zeer veel misbaksels van wandtegels en zogenaamde proenen bleken te bevinden. Ongetwijfeld heeft deze plek te maken met de plaatbakkerij die in de 18e eeuw aan de Binnenluiendijk stond. Vrijwel zeker bevinden zich de overblijfselen hiervan buiten de huidige terreinafschieding.

De opgraving aan de Karperkuil heeft een beeld kunnen geven van de huizen die hier in de 17e en 18e eeuw gestaan hebben. Ook de exacte plaats van het Wayopsgat kon worden vastgesteld. Bovendien werd bewezen dat deze doorvaart naar de Kielhaven tegelijk met de bouw van de eerste huizen is aangelegd. Interessant was de ontdekking van een systeem van riooltjes, dat zich achter de huizen ten oosten van de doorvaart bleek te bevinden. Van de aan de Binnenluiendijk gevestigde bedrijven, zoals bekend uit de historische bronnen, kon afgezien van een stortplek met veel misbaksels – niets worden teruggevonden. De reden hiervan is, dat het huidige verloop van de Binnenluiendijk meer naar de Karperkuil afbuigt, zodat de betreffende gebouwen, die voornamelijk aan het oostende van deze dijk waren gelegen, tegenwoordig onder het plantsoen buiten de afrastering liggen.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude,

Niedorp: Barsingerhorn A. Landman uit Anna Paulowna verzamelde aan het oppervlak van een akker in de Wieringerwaard kogelpotmateriaal.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Schagen: Hoep Noord Vanaf de Midden/Late IJzertijd was in de omgeving van Schagen bewoning op het veen mogelijk (Diederik 1989, Renes en Wagenaar 1986, Therkorn 1988). Hoewel het toenmalige veendek is verdwenen, hebben verschillende archeologische waarnemingen en opgravingen aangetoond dat het bodemarchief van deze gemeente gekenmerkt wordt door een grote dichtheid aan vindplaatsen.

Ten noordoosten van de bebouwde kom van Schagen is de nieuwbouwwijk Hoep Noord gepland. Gezien het belang van het bodemarchief is in opdracht van de gemeente Schagen door de ROB een archeologische inventarisatie in het zuidelijke gedeelte van het plangebied uitgevoerd. Hieruit is gebleken dat het onderzoeksgebied ter hoogte van een stroomgebied

van een kreek is gelegen. Waarschijnlijk is de noordelijke bermsloot van de Hoep een relict van deze voormalige kreek. De scherven die in de vulling van de kreek werden aangetroffen, dateren uit de 13e eeuw. Hierdoor kan worden aangenomen dat de kreek na deze periode niet meer actief was.

ROB

Y. Burnier en A. van Duinen

Texel: Oudeschild-De Schans (afb. 24-26) De Schans is een militair verdedigingswerk dat ten zuidwesten van Oudeschild op Texel is gelegen. Het werd in het laatste kwart van de 16e eeuw gebouwd, ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog. Hoewel er historische bronnen van het verdedigingswerk bestaan, is van de oorspronkelijke vorm weinig bekend. Pas vanaf de eerste helft van de 17e eeuw is er kaartmateriaal bekend waarop De Schans staat afgebeeld. Het heeft dan een vijfhoekige vorm met drie vijfhoekige bastions aan de landzijde en twee vierhoekige aan de zeezijde. Om De Schans was een gracht gelegen. Op het binnenterrein hebben waarschijnlijk twee kazernes gebouwen gestaan (afb. 24).

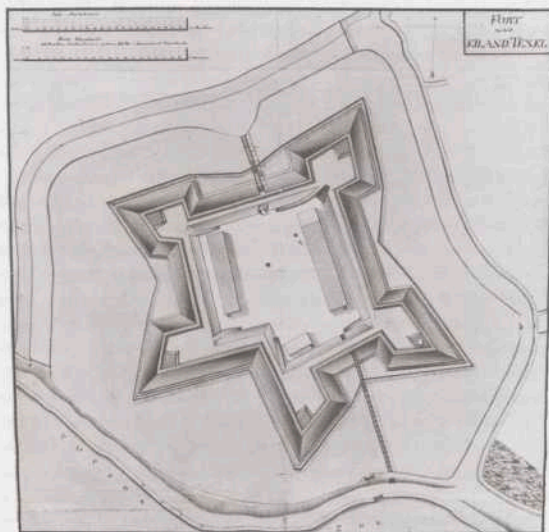
De vorm van het verdedigingswerk is daarna weinig veranderd. In de 18e eeuw werd het bastion op de noordoostelijke hoek voorzien van een kruitkelder en waren er voor de watervoorziening regenwaterreservoirs aanwezig. In de Napoleontische tijd werd De Schans aan de landzijde verzaamd en werd verdediging van de poort versterkt met een ravelijn (verdedigingseland in hoofdgracht). De kustverdediging werd ten oosten en ten westen van De Schans uitgebreid met twee eenvoudige, uit aarden wallen opgetrokken verdedigingswerken (een lunet en een redoute).

De Schans is tot in de 20e eeuw in gebruik geweest. In de jaren dertig is De Schans, ten behoeve van een dijkverzwaring, voor de helft weggegraven. Het binnenterrein is toen een meter verlaagd. De verdedigingswerken die ten westen en oosten van De Schans waren gelegen, werden geheel afgegraven. Een ruïne van het poortgebouw, een waterkelder en een waterput bleven zichtbaar.

De Vereniging Natuurmonumenten, de huidige eigenaar van dit bouwkundige rijksmonument, besloot een aantal jaren geleden tot restauratie. Gezien de huidige vorm van De Schans en de aanwezigheid van bouwhistorische bronnen heeft de architect Van Traa ervoor gekozen om de gerestaureerde Schans naar voorbeeld van de Franse tijd te realiseren. De verwoestingen die in de jaren dertig hebben plaatsgevonden blijven echter voor een groot gedeelte zichtbaar.

Bij de restauratiewerkzaamheden in 1994 kwamen een aantal afvalkuilen, beerputten, waterputten, een afvoersysteem, resten van bebouwing op het binnenterrein en houten palen behorende bij de brugconstructie tevoorschijn. Deze structuren zijn door de architect en door de aannemer Daalder globaal ingemeten. Het vondstmateriaal uit de afvalkuilen en de beerputten werd verzameld door amateur-archeologen en wordt in het Maritiem- en Juttersmuseum te Oudeschild geïnventariseerd, gedetermineerd en gerestaureerd.

Naar aanleiding van deze vondsten besloot de provincie Noord-Holland om de restauratiewerkzaamheden die in 1995 gepland waren vooraf te laten gaan door een archeologisch onderzoek. Een waterkelder, twee beerputten en een waterput die in het noordoosten van het binnenterrein zijn gelegen, zouden worden gerestaureerd. De restanten van het poortgebouw moesten plaatsmaken voor een reconstructie van de poort zoals die er in de Napoleontische tijd uit heeft gezien. Het archeologische onderzoek was erop gericht de historische informatie van de structuren op het binnenterrein en het poortgebouw veilig te stellen. Tevens is de kwaliteit van het bodemarchief beoordeeld.

Afb. 24. Texel: Oudeschild-De Schans. 18e-eeuwse afbeelding van De Schans op het eiland Texel. Maker onbekend. Foto Rijksarchief Noord-Holland, Haarlem.

Ondanks de graafactiviteiten van de jaren dertig en de recente restauratiewerkzaamheden die het bodemarchief grotendeels hebben verstoord, konden verschillende bouwfases worden vastgesteld. Met name het onderzoek aan het poortgebouw heeft verschillende bouwfases aangetoond.

In het noordoosten van het binnenterrein is een werkput van 34 bij 36 meter aangelegd. De oudste aangetroffen structuur is een noord-oost georiënteerde greppel die is dichtgeworpen met pluggen en zand, waarschijnlijk ten behoeve van de bouw van De Schans.

De oudste structuur die met het gebruik van De Schans zelf in verband kon worden gebracht is een 16e-eeuwse waterput. De put is vervaardigd van een houten ton, omvlochten door twijgen. In de werkput zijn ook een tonputje en een mestkuil aangetroffen, die waarschijnlijk uit de 17e eeuw dateren.

Op historische tekeningen is aan de oostzijde van het binnenterrein een kazerne getekend. In de werkput waren op deze plek een aantal uitbraaksleuven van muren gelegen die dezelfde oriëntatie hadden als de kazernes op de prenten. Mogelijk zijn dit restanten van het gebouw.

Twee beerputten met een diameter van ca. 3 meter hebben waarschijnlijk aan de noordzijde van de kazerne gelegen. Of de beerputten allebei uit dezelfde periode dateren of elkaars opvolgers zijn is nog niet duidelijk. Leden van de historische vereniging Texel, afdeling archeologie, hebben de inhoud van de putten in 1994 gered. Het materiaal is nog in bewerking.

Uit historische bronnen is bekend dat de waterkelder omstreeks 1780 is aangelegd om bij

Afb. 25. Texel: Oudeschild-De Schans. Een uit vier compartimenten bestaand waterreservoir. Foto Provincie Noord-Holland.

een bezetting van 320 man het garnizoen van vers water te kunnen voorzien. De 7,5 bij 10 meter grote waterkelder is uit vier compartimenten opgebouwd (afb. 25). De kelder is minimaal één keer verbouwd. Ten zuiden van de waterkelder is een nog bestaande waterput gelegen.

Voor het onderzoek aan het poortgebouw of porterne is een werkput van 8 bij 18 meter aangelegd. Bij dit onderzoek konden vier fasen worden vastgelegd. De vroegste sporen betroffen de resten van een kreek met verspoeld aardewerk uit de IJzertijd of Romeinse Tijd.

In de eerste bouwperiode van het poortgebouw werden twee evenwijdige noord-zuid georiënteerde muren opgetrokken, ter weerszijden van de doorgang en bestaande uit rode bakstenen. De poort is in een s-vorm gebouwd, zodat het binnenterrein veilig was voor vijandig vuur. De oostmuur, die aan de zuidzijde een hoek maakt en daarmee het binnenterrein afschermde, was aan de zuidzijde versterkt. De breedte van de poort was ca. 3 meter.

Onder de oostmuur liep een tongewelfvormige waterafvoer (afb. 26). Het water werd waarschijnlijk ergens op het binnenterrein opgevangen en naar de gracht afgevoerd. Over het poortgebouw lag een wal, opgebouwd uit horizontaal gelegen plagen.

In de tweede bouwperiode werd het poortgebouw deels opnieuw opgebouwd, nu met gele stenen. De vorm van het poortgebouw en de fundamenten bleven echter grotendeels gehandhaafd. Aan de noordzijde werd de poort niet alleen verlengd maar werden eveneens twee keermuren aangelegd. Vondstmateriaal afkomstig uit de insteek van de oostmuur dateert deze periode aan het einde van de 17e eeuw.

Afb. 26. Texel: Oudeschild-De Schans. Een waterafvoerkanaal met tongewelf. Het overtollige water werd vanaf het binnenterrein onder de poort in de gracht geloosd. Foto Provincie Noord-Holland.

In een derde bouwperiode werd de oostelijke muur verstevigd en de poort aan de noordzijde nogmaals verlengd. De afwatering vanaf het binnenterrein raakte in onbruik. Overtollig water werd nu vanuit de kruikelder via het gewelfvormige riool afgevoerd. Deze bouwperiode kan waarschijnlijk aan het begin van de 18e eeuw worden geplaatst.

Het botanische materiaal was zo slecht geconserveerd dat soortendeterminatie van de zaden niet meer mogelijk was. Het hout daarentegen is goed bewaard gebleven. Er blijken vooral sterke houtsoorten, zoals uitheemse eik en spar, te zijn toegepast.

Provincie Noord-Holland

Y. Burnier en A. van Duinen

Venhuizen: Hem - Door de archeologische werkgroep van de historische vereniging De Suydercogge (Venhuizen) werden enkele proefsleuven gegraven op een bouwland te Hem, ter onderzoek van een daar vermoede woonterp. De vindplaats bleek door ploegen geheel verstoord. De gevonden aardewerkfragmenten dateren uit de periode van het laatste kwart van de 12e tot het tweede kwart van de 14e eeuw (Pingsdorf, kogelpot, proto-steengoed, Andenne, Paffrath en roodbakkend geglaazuurd). Voorts zijn verscheidene metaalvondsten gedaan, met name munten, die opmerkelijk genoeg uit de 16e-18e eeuw dateren. Melder: C. Sjerps te Hem.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Venhuizen: Schellinkhout (afb. 27) T. van Meurs vond medio 1995 nabij Schellinkhout een gouden sieraad (vermoedelijk een oorhanger) dat versierd is met filigraindraad en drie thans

Afb. 27. Venhuizen: Schellinkhout. Gouden sieraad uit de Late Middeleeuwen. Foto T.Y. van de Walle-van der Woude.

lege zettingen, waarin zich oorspronkelijk edelstenen, bergkristal, glaspasta en/of email moeten hebben bevonden. De bodemplaat van de middelste zetting is voorzien van een gegraveerde 12-puntige ster, hetgeen erop wijst dat deze zetting een transparante steen of substantie moet hebben bevat. Grootste horizontale breedte: 49 mm; grootste verticale breedte: 21 mm; afstand tussen de oogjes: 30 mm. Naar recentelijk is gebleken, heeft het sieraad parallel in een Duitse schatvondst uit de late 10e of 11e eeuw.

Op dezelfde locatie zijn nog een fragment van een bronzen prikspoor met rechte beugel, een bronzen gesp met spitsovale, met 11 knoppen versierde beugel en rechte basis, waaraan angel en riembeslag bevestigd zijn en enige fragmenten Laat-Middeleeuws aardewerk gevonden (kogelpot-, Pingsdorf- en Paffrath aardewerk).

De vondsten werden met behulp van de metaaldetector gedaan in enige greppels die zich aftekenden in een sloottalud van een perceel bouwland aan de oostzijde van de Zuidergracht, ten noordoosten van de dorpskern van Schellinkhout.

Op het terrein is eerder door genoemde vinder aardewerk en botmateriaal verzameld. Het aardewerk dateert uit dezelfde periode als recentelijk ontdekte vondsten. Jonger materiaal is er op het perceel nooit gevonden.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Waterland: Broek in Waterland Langs de weg tussen Zunderdorp en Broek in Waterland werd door T. van Meurs uit Hoogkarspel op een perceel bouwland een gitten kraal gevonden. De kraal heeft drie afgeplatte zijden, waarop in reliëf een Jacobsschelp is afgebeeld. Dergelijke kralen zijn bekend als pelgrimssouvenirs uit Santiago de Compostela en worden over het algemeen in de 15e eeuw gedateerd (Van Beuningen en Koldewij 1993, afb. 230). Het betreft een oppervlaktevondst.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Waterland en Limmen-Heiloo: monitoring onderzoek In opdracht van de provincie Noord-Holland wordt in het kader van de Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden door de Stichting RAAP een meerjarig onderzoek verricht naar de achteruitgang in de kwaliteit van archeologische vindplaatsen. Er wordt met behulp van monitoring een onderzoek gedaan

naar de effecten van grondwaterpeilverlaging voor de conservering van archeologisch waardevolle terreinen binnen de ruilverkavelingsgebieden Limmen-Heiloo en Waterland. Doel daarvan is het verkrijgen van kwantificeerbare gegevens met betrekking tot de effecten van polderpeilverlaging om op deze wijze tot de meest effectieve beschermende maatregelen te komen.

Er zijn monsterpunten uitgezet op elk te onderzoeken terrein waar jaarlijks de hoogtes gemeten worden en monsters genomen worden ten behoeve van slijpplaat- en pollenanalyse. Minstens vier keer per jaar wordt het oxidatieniveau afgelezen van ijzeren pinnen, die in de grond geslagen zijn. De lokale neerslaggegevens worden maandelijks verzameld door respectievelijk het meetstation Castricum en Schellingwoude. Hieronder wordt kort uiteengezet hoe de aanpak per gebied is en welke werkzaamheden er in 1995 hebben plaatsgevonden.

Limmen-Heiloo (Exaltus & Soenius, 1995a)

In dit ruilverkavelingsgebied werd voorgesteld op terreinen met een verschillende 'uitgangssituatie', dat wil zeggen zowel binnen als buiten peilverlagingsgebieden, 'monsterpunten' in te richten om gedurende een aantal jaren de conserveringstoestand van de archeologische resten te monitoren. Uiteindelijk zijn vijf terreinen in het onderzoek betrokken. Met behulp van de toegepaste methoden blijkt het mogelijk om op korte termijn optredende achteruitgang van de mate van conservering van archeologisch belangrijke bodemlagen te meten. Van de vijf onderzochte vindplaatsen vertonen er twee onmiskenbare sporen van achteruitgang. Dit zijn de terreinen die in een polderpeilverlagingsgebied liggen. Naast de polderpeilverlaging zal ook de droge zomer van 1994 aan de achteruitgang hebben bijgedragen. De sporen van achteruitgang zijn vooral het gevolg van toegenomen bioturbatie. Op de overige terreinen lijkt de conserveringstoestand van de betreffende cultuurlagen stabiel en blijkt voornamelijk geen sprake te zijn van enige achteruitgang.

Voortzetting van het onderzoek in de komende jaren zal moeten uitwijzen of de achteruitgang in de polderpeilverlagingsgebieden zich zal voortzetten. Tevens zal worden bepaald of de toestand op de overige terreinen inderdaad zo stabiel is als de eerste onderzoeksresultaten suggereren of dat deze terreinen op de langere termijn toch sporen van achteruitgang gaan vertonen.

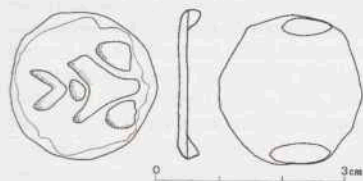
Waterland (Exaltus & Soenius, 1995b)

In het ruilverkavelingsgebied Waterland is sprake van terreinen met Middeleeuwse terpjes die in vijf uitgangssituaties (genummerd 1, 2, 4, 5 en 6) liggen, te weten:

1. buiten een peilverlagingsgebied en in het verleden niet particulier onderbemalen,
2. binnen een peilverlagingsgebied maar beschermd d.m.v. peilscheidingsdammen en in het verleden niet particulier onderbemalen,
4. binnen een peilverlagingsgebied,
5. buiten een peilverlagingsgebied maar binnen een particuliere onderbemaling,
6. binnen een peilverlagingsgebied dat in het verleden particulier onderbemalen werd.

Uit elk van deze uitgangssituaties is een aantal terpjes geselecteerd, die gedurende een aantal jaren gevolgd zullen worden. In 1995 heeft de eerste monitoringronde plaatsgevonden. Een van de belangrijkste conclusies die toen al getrokken kon worden was dat het mogelijk is om

Afb. 28. Wieringen: Westerland. Vroeg-Middeleeuwse bronzen heiligenfibula. Tek. Archeoplan.

met de toegepaste methoden op korte termijn optredende achteruitgang in de conserveringstoestand van antropogene bodemlagen te meten.

Wat betreft de effecten die optreden in de verschillende waterhuishoudingssituaties op de kwaliteit van de antropogene bodemlagen, lijken de volgende (voorlopige) conclusies gerechtvaardigd. In een relatienotagegebied (uitgangssituatie 1) gelegen terpen worden door de hoge slootpeilen niet of nauwelijks aangetast. De terpen waarvoor speciale beschermende maatregelen genomen zijn (uitgangssituatie 2) vertonen een geringe kwaliteitsverslechtering die zich tot de bovenste monsters beperkt en die mogelijk alleen in droge zomers optreedt. De terpen die in een blokbemalingsgebied liggen (uitgangssituatie 4) vertonen tot een diepte van 70 centimeter beneden het maaiveld vaak een aanzienlijke kwaliteitsverslechtering. Deze verslechtering is over het algemeen het sterkst in de bovenste monsters en neemt naar beneden toe af. De terpen die in het verleden al particulier onderbemalen werden maar nu buiten de peilverlaging liggen (uitgangssituatie 5), vertonen een verslechtering die overeenkomt met die van de terpen waarvoor beschermende maatregelen genomen zijn. De opname van een aantal van deze in het verleden particulier onderbemalen terpen in blokbemalingsgebieden (uitgangssituatie 6) lijkt de achteruitgang niet te versnellen.

In hoeverre de droge zomer van 1994 de achteruitgang in een aantal gevallen heeft versterkt, moet blijken uit het meerjarig onderzoek.

Stichting RAAP

Carla Soonius

Wieringen (afb. 28 en 29) Arle en Erwin Landman uit Anna Paulowna hebben tijdens het veldlopen met een metaaldetector veel oppervlaktevondsten gedaan. Op verschillende plaatsen hebben zij schervenmateriaal aangetroffen. Het aardewerk dateert overwegend van de Vroege-Middeleeuwen tot in de Nieuwe Tijd. De meeste vondsten zijn gedaan op of dichtbij reeds bekende archeologische vindplaatsen.

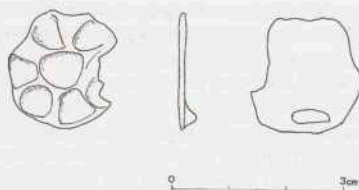
Naast aardewerk hebben de melders eveneens metaalvondsten gedaan. Zo zijn bij Westerland een Vroeg-Middeleeuwse heiligenfibula en een Middeleeuwse fibula met een andreas-kruis gevonden. Een andere vindplaats ligt bij de Hoelm. De melders hebben er in het verleden drie Middeleeuwse munten en een restant van een Middeleeuwse vierkante schijffibula van het oppervlak verzameld. Op twee verschillende locaties, bij de Noord-Stroe en te Hippolyushoef werden 14e-eeuwse pijlgewichtjes gevonden. De metalen voorwerpen zijn vrijwel altijd gevonden op locaties waar eveneens veel aardewerk aanwezig is.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Wognum: Kreeklanden zie Prehistorie.

Zaanstad: Assendelft-Noord zie Romeinse Tijd.

Afb. 29. Wieringen: Westerland. Middeleeuwse bronzen fibula met andreaskruis. Tek. Archeoplan.

Zandvoort: Amsterdamse Waterleidingduinen H. Botman uit Vogelenzang heeft bij wandelingen door het duingebied verschillende aardewerkvondsten gedaan. Het meeste materiaal dateert uit de Nieuwe Tijd. Door hem zijn eveneens in een aantal stuifkuilen langs de zee-reep Badorf-, Paffrath- en kogelpoetscherven aangetroffen. In deze stuifkuilen zijn in het verleden ook Romeinse en Vroeg-Middeleeuwse scherven gevonden (zie de Kroniek over 1994).

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Literatuur

- Asmussen, P.S.G., 1995: *Gemeente Haarlemmermeer - Floriade 2002. Archeologisch onderzoek fase 1: kartering*, RAAP-rapport 144, Amsterdam.
- Beek, H.S.M. van der en M.M. Sier, 1996: *AAO op twee locaties binnen het plangebied 'Windturbinepark Waardpolder' (NH)*, Rapporten archeologische monumentenzorg 3, Amersfoort.
- Besteman, J.C., 1993: *Verdwenen dijken verdwijnen*, Provincie Noord-Holland, Haarlem.
- Beuningen, H.J.E. van en A.M. Koldewij, 1993: *Heilig en profaan: 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie Van Beuningen*, Rotterdam Papers 8, Rotterdam.
- Bitter, P., M. Boulonois en T. de Ridder, 1996: 'Friese ringvormige aardewerken constructies: pottenbakkersovens?', *Westerheem* 45, 70-95.
- Brunsting, H., 1962: 'De sikkels van Heiloo', *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum te Leiden* 43, 107-115.
- Diederik, F., 1989: *Archeologica. De archeologie van het noorden van Noord-Holland in historisch en landschappelijk perspectief*, Schoorl.
- Exaltus, R.P. en C.M. Soonius, 1995a: *Bescherming antropogeen waardevolle terreinen t.b.v. de uitvoering Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden. Tussensverslag Deelproject Limmen-Heiloo; monitoring-onderzoek 1995*, RAAP-rapport 90B, Amsterdam.
- Exaltus, R.P. en C.M. Soonius, 1995b: *Bescherming antropogeen waardevolle terreinen t.b.v. de uitvoering Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden. Tussensverslag Deelproject Waterland; monitoring-onderzoek 1995*, RAAP-rapport 91B, Amsterdam.
- Haalebos, J.K., 1963: 'Heiloo (N.H.)', in: H.J. Calkoen (red.), 'Opgravings- en vondstberichten in het kort', *Westerheem* 12, 51.
- Haarhuis, H.F.A., P.S.G. Asmussen en J.A.M. Oude Rengerink, 1995: *Archeologisch onderzoek Hogesnelheidslijn (HSL), Fase A; karteringsonderzoek t.b.v. de tracékeuze*, RAAP-rapport 96, Amsterdam.
- Heeringen, R.M. van, 1992: 'The Iron Age in the Western Netherlands III: Site catalogue and pottery description, Map Sheet 3', *Berichten ROB* 39, 69-156.

- Manning, R.A.G.F.M. en P.G. van der Gaauw, 1987: *De Gouw. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, RAAP-rapport 10, Amsterdam.
- Renes, J. en K. Wagenaar, 1986: *Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsgebied Schagerkogge*, Stiboka-rapport nr 1918, Wageningen.
- Sarfaty, H. (red.), 1990: *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam.
- Sier, M.M. en H. v.d. Beek, 1995a: *AAO op het kasteelterrein 'Janswerff van Bergen'*, N-H, ROB-interne rapporten 26, Amersfoort.
- Sier, M.M. en H. v.d. Beek, 1995b: *AAO in het bestemmingsplan-gebied 'De Kreeklenden'*, gemeente Wognum, ROB-interne rapporten 27, Amersfoort.
- Soonius, C.M., 1995: *Herinrichtingsgebied Bergen-Egmond-Schoort; een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, RAAP-rapport 73, Amsterdam.
- Therkorn, L.L., 1988: 'The excavation at Schagen-Lagedijk, 1978', in: J.H.F. Bloemers (red.): *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Studies in Prae- en Protohistorie 2, Assen, 186-205.
- Waals, J.D. van der, 1987: 'Barsingerhorn: Kolhorn', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1986, I Noord-Holland', *Holland* jrg. 19, 284-287.

II Zuid-Holland

Prehistorie

Bernisse: Busbaan 1 (afb. 1 en 2) In het voorjaar van 1995 is een begin gemaakt met de aanleg van een vrije busbaan langs de Groene Kruisweg (provinciale weg N218) tussen Spijkenisse en Geervliet. In juni is een noodonderzoek uitgevoerd bij Spijkenisse. Hoewel ook een vondstniveau uit de Late IJzertijd is aangetroffen, lag het accent van het noodonderzoek op de sporen uit de Romeinse Tijd (zie Romeinse Tijd, Spijkenisse: Busbaan 3).

In de periode augustus-december 1995 werd het mogelijk de verdere aanleg van het busbaantracé archeologisch te begeleiden. De archeologische begeleiding is volledig gesubsidiëerd door het Ministerie van Verkeer en Waterstaat. Daarnaast hebben de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, de provincie Zuid-Holland, ZWN Openbaar Vervoer Rijnmond en de gemeente Bernisse zich ingespannen om de archeologische begeleiding van het project te realiseren.

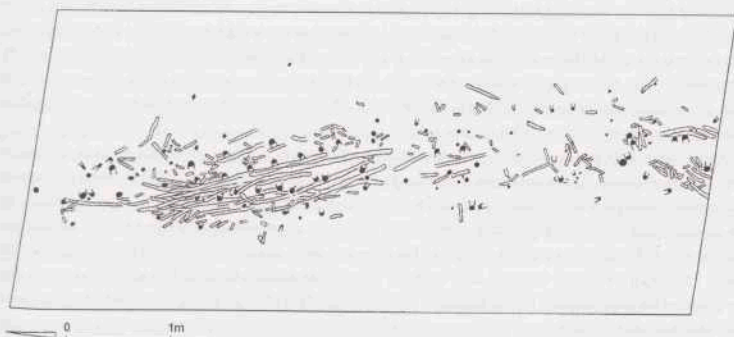
Na een vooronderzoek door middel van sleuven zijn drie locaties uit de IJzertijd en twee locaties uit de Romeinse Tijd ontdekt (zie voor de laatstgenoemde vindplaatsen onder Romeinse Tijd, Bernisse: Busbaan 2).

De locaties uit de IJzertijd betreffen twee nederzettingen (objecten 10-169 en 10-172) en een voetpad (object 10-174). De nederzetting van object 10-169 bevond zich op een oever van een Duinkerke I-geul. Op grond van het handgevormd aardewerk is de bewoning te plaatsen in de Late IJzertijd. De top van de vondstlaag was grotendeels verstoord. De twee andere vindplaatsen waren goed geconserveerd; gelet op de bedreiging is besloten beide op te graven.

Het nederzettingsterrein van object 10-172 bevond zich op Hollandveen en was achtereenvolgens afgedekt door Afzettingen van Duinkerke I en III. Op grond van deze stratigrafische positie en het aardewerk is de bewoning in de Midden-IJzertijd te plaatsen. Aangetroffen zijn de resten van een vierschepige boerderij (afb. 1). Het oost-west georiënteerd gebouw is 17 x 6

Afb. 1. Bernisse-Busbaan 1 (object 10-172). Plattegrond van een boerderij uit de Midden-IJzertijd. Tek. G.F.H.M. Kempenaar, BOOR.

Afb. 2. Bernisse-Busbaan 1 (object 10-174). Overzicht van een voetpad uit de Midden-IJzertijd. Tek. G.F.H.M. Kempenaar, BOOR.

m groot. Aan de oostzijde bevond zich een tweebeukige aanbouw van 9,5 x 5 m met een vloer van takken en dunne stammetjes.

Op locatie 10-174 is over een lengte van 6,5 m een voetpad opgegraven (afb. 2). Het pad bevond zich in een kleiige zone boven het Hollandveen en was afgedekt door Afzettingen van Duinkerke I en III. Op grond van deze stratigrafische positie is het pad in de Midden-IJzertijd te dateren. Het pad was 80-100 cm breed. De basis van de constructie bestond uit diagonaal en verticaal ingeslagen paaltjes. Tussen dit staande hout waren takken gevleid in de lengterichting van het pad. Aan de hand van boringen was het voetpad in zuidwestelijke richting te volgen over een afstand van 28 m. Het pad bleek te leiden naar een reeds bekend nederzettingsterrein uit de Midden-IJzertijd, namelijk object 10-147 (Döbken e.a. 1992, 273).

BOOR, Rotterdam

T.A. Goossens en M.C. van Trierum

Binnenmaas-Mijnsheerenland Tijdens een veldverkenning in de eerste maanden van 1995 trof Peter Biemans van de Stichting Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoeksche Waard (SOB) onder de bodem van een sloot ten westen van Mijnsheerenland, gemeente Binnenmaas, Prehistorisch aardewerk en botten van dieren aan. De vindplaats ligt aan de Hofweg op nog geen tien meter afstand van de noordoever van de Binnengedijkte Maas en net ten zuiden van een terrein met sporen uit de Romeinse Tijd. In augustus 1995 werden zowel ten westen (Westdijk) als ten oosten (Vrouwehuusjesweg) van genoemde plek opnieuw vondsten gedaan. Dergelijke sporen van menselijke aanwezigheid in de Prehistorie in dit zo dicht bij de kust gelegen sedimentatiegebied van de Maas zijn zeldzaam. De archeologische resten blijken te dateren van het einde van de Midden-Bronstijd, ca. 1200 v. Chr., en van de Vroege IJzertijd, omstreeks 600 v. Chr. De vindplaats is door middel van boringen nader geologisch onderzocht door H.S.M. van der Beek (ROB). De resultaten van het onderzoek zijn inmiddels gepubliceerd (Van Heeringen en Lauwerier 1996).

Goedereede: Ouddorp-Jillesweg Veldcontrole door ROB-correspondent H. Klepper van de vereniging van amateurarcheologen De Motte tijdens het graven van een watergang langs de

Jillesweg ten oosten van Ouddorp in het kader van reconstructiewerkzaamheden aan Rijksweg 57 leverde in mei twee vindplaatsen op. De meest noordelijke betrof een vondstlaag met aardewerk uit de Midden- of Late IJzertijd ter plaatse van de watergang zelf. Houtwerk en/of structuren zijn niet waargenomen. Ook een verbreiding van de vondstlaag ter weerszijden van de watergang kon niet worden vastgesteld. Het materiaal bevond zich op een ondergrond van grijs (stuif?)zand en onder klei.

Ongeveer 100 m ten zuiden van genoemde vindplaats bevond zich in een vlak gedeelte van de watergang (plasgeul) een serie ingravingen (paalgaten of -kuilen?) met een houtskoolrijke vulling en scherfmateriaal van Romeinse ouderdom. In het profiel was een duidelijke cultuurlaag te zien van waaruit de ingravingen hun oorsprong vonden. Ook in dit niveau bevond zich Romeinse importkeramiek. De laag was over enkele tientallen meters waarneembaar. Het cultuurniveau bevond zich op klei. Gezien de hoogteligging van deze klei moet deze het eerder genoemde IJzertijd-niveau hebben afgedekt. We hebben hier derhalve met een Duinkerke I-dek te maken.

Midden-Delfland 1: Holierhoekse Polder Het Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit Leiden (IPL) heeft in het kader van het Midden-Delfland-project in de zomer van 1994 een archeologisch veldonderzoek uitgevoerd op vindplaats 10.07 in de Holierhoekse Polder, gemeente Vlaardingen. Het onderzoek vormde de afronding van een serie opgravingen die in 1987 van start is gegaan en waarvan onlangs de eerste resultaten zijn gepubliceerd (Abbink 1993a, Van den Broeke en Van Londen 1995). De opgraving, die voorafging aan de herinrichting van het terrein, werd gefinancierd door het Recreatieschap Midden-Delfland en de Directie Openluchtcreatie van het Ministerie van LNV en mede mogelijk gemaakt door de inspanningen van het Bureau Beheer Landbouwgronden.

Vindplaats 10.07 omvatte één huisplaats uit de Midden-IJzertijd. In tegenstelling tot andere nabij gelegen vindplaatsen werden geen overblijfselen aangetroffen van verschillende huisplaatsen. Op de huisplaats stond een noordoost-zuidwest georiënteerd woon-stalhuis ter grootte van ongeveer 30 x 6 m. De lengte van het huis is daarmee langer dan gemiddeld. Ondanks de typisch Middendelflandse postdepositionele processen (Abbink 1993b) was het mogelijk inzicht te krijgen in de ruimtelijke onderverdeling van de drieschepige boerderij. Het noordoostelijke deel van de constructie bood onderdak aan de stal, die ongeveer 20 meter lang was. De stal was herkenbaar omdat delen van stalscheidingswandjes bewaard waren gebleven. Op grond van de determinaties van het bot (verricht door J. van Dijk, Archeoplan) moet worden geconcludeerd dat de stal vooral onderdak bood aan runderen. Men hield tevens enige schapen en paarden.

In de stal lagen de restanten van twee grote, waarschijnlijk ovale haardplaatsen met een lengte van ongeveer 1 meter. Een ronde haardplaats van meer bescheiden omvang bevond zich in het woondeel. De haarden waren opgebouwd uit kleilagen en scherven. Dankzij de vaststelling dat zowel de haarden als de vloeren regelmatig waren vernieuwd, kan geconcludeerd worden dat deze haarden zich langdurig op dezelfde plaats in het huis hebben bevonden.

Het huis was hoofdzakelijk opgebouwd uit elzenhout. Het aandeel daarvan bedraagt ongeveer 75 procent. Het aandeel van essenhout, waarvoor een duidelijke voorkeur bestond in andere nederzettingen van Midden-Delfland (Koot en Vermeeren 1993), was 18 procent. Deze soort werd vooral gebruikt voor stijlen en houten pennen die rondom de stijlen waren gestoken ter verankering. Enkele van die pennen waren compleet en ongeschonden. Incidenteel was het gebruik van esdoorn en iep voor stijlen en van wilg voor vlechtwerk.

Het huis voorzag in één van de grootste gesloten aardewerkcomplexen uit Midden-Delfland, liefst 250 kilogram. Indien we uitgaan van een levensduur van de huizen van ongeveer 15 jaar (Koot en Vermeeren 1993), dan werd per jaar ongeveer 15 kilogram aardewerk geproduceerd. Ondanks deze niet onaanzienlijke jaarlijkse aanvulling van het vaatwerk, zijn onder het aardewerk geen misbaksels aangetroffen. De scherven zijn vooral van drieledige, open potten (S-profiel). Het aandeel van besmeten aardewerk is minimaal. Het is nog niet te zeggen hoeveel aardewerk is voorzien van versiering. Vingertopindrukken komen het meeste voor. Onder de randversiering overheerst op de rand aangebrachte vingertopindrukken. Tegen de buitenkant van de rand geplaatste indrukken komen evenwel ook voor. De voorlopige conclusie is dat al het aardewerk is te rekenen tot de Broekpolder I-aardewerkstijlgroep van Van Heeringen (1992). Andere gevonden objecten van aardewerk zijn spinklosjes en kleine fragmenten van vermoedelijk ovenroosters.

Een andere omvangrijke materiaalcategorie is het natuursteen. Er zijn enkele brokjes tefriet gevonden, maar dit huishouden had ook de beschikking over enkele maalstenen van grofkorrelige zandsteen. Platte kiezels, waarvan enkele tientallen exemplaren zijn gevonden, gebruikte men waarschijnlijk vooral als wetsteen. Ten slotte bevindt zich onder het steenmateriaal een vierkante steen van lydiet, een zogenaamde kubussteen. Een dergelijk soort artefact is vaker gevonden in IJzertijd-nederzettingen (Kars en Kars 1992).

De meest aansprekende vondsten zijn echter de vijf fragmenten van vijf verschillende glazen armbanden en ringen, alsmede een halve glazen kraal. Op de laatste na zijn ze allemaal in het staldeel gevonden. La Tène-armbanden zijn in het West-Nederland zeldzaam in vergelijking met de aantallen in het midden en zuiden van het land (Roymans en Van Rooijen 1993). Ze zijn des te opmerkelijker, omdat het vroege exemplaren zijn. Ze worden overwegend in de 2e en 1e eeuw v. Chr. gedateerd, maar deze exemplaren stammen uit het einde van de 3e eeuw v. Chr. Deze voorlopige conclusie is gebaseerd op de aardewerkkenmerken en twee ¹⁴C-dateringen.

Redenen genoeg om dit woon-stalhuis in de Holierhoekse Polder bijzonder te noemen. Het was uitzonderlijk lang en leverde fragmenten van glazen armbanden op. Ter volledigheid dient te worden vermeld dat veel slakken zijn gevonden, afkomstig van ijzerbewerking (determinatie M. van Nie). Ze behoren tot de gebruikelijke vondsten, maar het moet nog worden bepaald of de bewoners van deze boerderij meer aan ijzerbewerking deden dan hun burenen.

De volledige uitkomsten van het onderzoek worden binnenkort gepubliceerd.

IPL, Leiden

C.W. Koot

Noordwijk: Nieuwe Offemweg zie Romeinse Tijd.

Rotterdam: Gasfabriek Kralingen Tijdens grondsanering op het terrein van de gasfabriek Kralingen werden op 14 en 15 november 1995 en op 19 maart 1996 de volgende waarnemingen gedaan in het gebied tussen de Libellenstraat en de Dijkstraat.

1. De veenondergrond van het gebied vertoont over korte afstand hoogteverschillen van 1,5 m of meer. Dit verschijnsel moet zijn veroorzaakt door verschillen in belasting van de bodem in het verleden.
2. Op het veen bevindt zich een humeus kleipakket met veel hout erin. De afzetting van dit kleipakket heeft plaatsgevonden ergens tussen het begin van de jaartelling en de Late Middeleeuwen. In de Late Middeleeuwen (12e eeuw?) is er erosie opgetreden waardoor de bovenkant van de klei is aangetast.

3. Op één plaats, waar de erosie zelfs tot in het veen was doorgedrongen, kon op ca. 5 m NAP een klein vlak van ca. 20 m² worden gemaakt. Er werd een tiental aangepunte palen aangetroffen in twee loodrecht op elkaar staande rijen. Het vondstmateriaal op het grensvlak van veen en Laat-Middeleeuwse klei bestond uit aardewerk uit de Late IJzertijd en de 11e en/of 12e eeuw, opvallend veel kleine fragmenten verbrand dierlijk bot en enkele grote brokken natuursteen. De verdwenen bewoningslaag uit de IJzertijd zal, gezien de bewaard gebleven lengtes van de houten palen (tot max. 50 cm) direct op het veen hebben gelegen. Dit vermoeden wordt versterkt door waarnemingen elders in de stad, waarbij geconstateerd werd dat pas in de Romeinse Tijd het veen afgedekt raakte met rivierafzettingen.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Rotterdam-Schiedam: Beneluxlijn In opdracht van en financieel ondersteund door het Projectbureau Beneluxlijn heeft het BOOR archeologisch vooronderzoek verricht in het metro-tracé van de toekomstige Beneluxlijn (Kok 1995). Het vooronderzoek was erop gericht om archeologische en cultuurhistorische waarden binnen het metro-tracé op te sporen en te waarderen, zodat tot een effectief beheer van deze waarden overgegaan kon worden.

Eerst werden tijdens een bureau-onderzoek relevante archeologische, geologische en historisch-geografische gegevens geïnventariseerd en gecombineerd met de te realiseren civiel-technische werken. Vervolgens zijn gedurende het veldonderzoek door middel van boringen aanvullende gegevens verzameld op die locaties waar dat op grond van het bureau-onderzoek gewenst was. In de afsluitende rapportage werden de conclusies en aanbevelingen samengevoegd tot een archeologisch begeleidingsplan voor het gehele tracé van de Beneluxlijn.

Op een aantal locaties in het tracé is houtskool opgeboord. Op stratigrafische gronden kan het houtskool toegewezen worden aan de IJzertijd of Romeinse Tijd. De houtskool bevindt zich niet in nederzettingcontext, maar kan verband houden met activiteiten in de buurt van een nederzetting. Deels gaat het mogelijk ook om houtskool in verspoelde positie. Verder kruist het tracé op zowel de noord- als de zuidoever van de Maas een aantal dijken uit de Late Middeleeuwen.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Rijswijk: De Strijp In de loop van 1995 zijn verschillende verkenningen uitgevoerd. De belangrijkste vondst werd gedaan in een leidings sleuf van het Electriciteitsbedrijf Zuid-Holland (EZH). Ter hoogte van het sportpark Irene werd een zandopduiking waargenomen die bedekt was door (klei)sedimenten behorend tot de Afzettingen van Duinkerke I. Onder deze kleilaag werden in een zeer humeuze zandlaag stukjes houtskool aangetroffen. De houtskool is een indicatie voor bewoning in de directe omgeving. Doordat de vondstlaag wordt afgedekt door een Duinkerke I-kleiafzetting, moet deze bewoning ouder zijn dan ca. 200 v. Chr. Daarmee is de locatie een van de oudste tot op heden bekende vindplaatsen binnen de gemeentegrenzen van Rijswijk.

Gem. Rijswijk, dienst Openbare Werken, afd. Bouwkunde

J.M. Koot

Strijen: Oude Land van Strijen zie Middeleeuwen en later.

Valkenburg: Ommedijkse Polder In februari 1995 is zonder kennisgeving van de zijde van de initiatiefnemer begonnen met de inrichting van het westelijk deel van het recreatiegebied

aan het Valkenburgse Meer in de Ommedijkse Polder. De omgeving van een vindplaats, die reeds in de jaren 1992-94 deels is onderzocht, is door leden van de Archeologische Werkgroep van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar verder verkend. Dit was mogelijk doordat de waterstand door bronbemaling plaatselijk was verlaagd. In de aanwezige kleilagen (Afzettingen van Duinkerke) zijn vondsten uit zowel de Late IJzertijd als de Romeinse Tijd aangetroffen. De meeste vondstconcentraties bevinden zich in groenbruine afvallagen, die in dikte variëren van 25 tot 50 cm. Soms liggen de vondsten uit de Late IJzertijd dieper dan de vondsten uit de Romeinse Tijd en soms op hetzelfde niveau. Onder de kleilagen bevindt zich plaatselijk zand. Het aardewerk uit de Romeinse Tijd omvat zowel import- als inheems materiaal.

Bron: *Jaarverslag 1995 Stichting Historisch Centrum Wassenaar*

Wateringen: tracé Provinciale weg S11/N54 In 1993 voerde de ROB enkele aanvullende verkennende onderzoeken uit op archeologische vindplaatsen in het door RAAP gekarteerde tracé van de S11/N54 (Hessing 1994; erratum: de afgebeelde fibula, type *Nauheim*, hoort niet bij deze vindplaats maar bij de eveneens besproken Romeinse nederzetting). Op locatie 2 werden de eergetouwvoren van een IJzertijd-akker op een duin aangetroffen onder een dikke laag kleisedimenten. Nadat aanvullende subsidie van de Provincie Zuid-Holland, dienst Verkeer en Vervoer en Rijkswaterstaat, directie Zuid-Holland, was verkregen voor een opgraving, werd het Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit Leiden (IPL) bereid gevonden deze klus uit te voeren. Het IPL besloot hiertoe, omdat de omstandigheden gunstig leken voor het nemen van archeobotanische monsters, waardoor de agrarische activiteiten in het duingebied vergeleken konden worden met die van de vrijwel gelijktijdige bewoning in het zoetwatergetijdengebied van Midden-Delfland.

Het vrijgelegde vlak (ongeveer 0,4 ha groot) lag min of meer dwars over een lage duinrug. De eergetouwvoren waren zichtbaar op de flanken van de rug; op de top waren ze gecordeerd tijdens de sedimentatie van de afdekkende klei. De voren waren uitsluitend noordoost-zuidwest getrokken. De richting waarin geploegd werd, is vooral bepaald door het reliëf van het duin. De afstand tussen de voren varieerde van enkele centimeters tot 30 cm. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor perceelgrenzen, waaruit kan worden geconcludeerd dat de akker een oppervlak van tenminste 76 x 60 m besloeg.

Opvallend was dat de duinrug bezaaid lag met kuilen. Minimaal 75 werden er herkend. De kuilen, waarvan slechts enkele elkaar oversneden, bezaten geen speciale kenmerken waaruit hun functie is af te leiden. De diepte van de kuilen was dusdanig, dat ze tot in het grondwater reikten. Vermoedelijk waren ze uitgegraven, om zoet water te kunnen putten in het overwegend zoute milieu. Het ontbreken van enige vorm van beschoeiing doet vermoeden dat deze kuilen slechts kortstondig werden gebruikt en daarna zo snel mogelijk waren dichtgegooid. Ze waren in het algemeen vondstarm; slechts vier kuilen bevatten 100 of meer scherven.

Behalve kuilen werden her en der verspreid paalgaten aangetroffen. Bijna zeker betreft het hier geen behuizingen, de duinrug was daarvoor te smal. Er werden wel twee onmiskenbaar driepalige structuren herkend, waarschijnlijk waren dit stro- of hooimijten (Verlinde 1991). Het terrein werd doorsneden door vijf sloten. Een daarvan is waarschijnlijk te relateren aan de gebruikperiode van de akker, de vier overige zijn jonger. Zij tonen aan dat het terrein een andere inrichting kreeg, mogelijk tengevolge van een ander gebruik.

Op basis van het aardewerk uit de kuilen en de akkerlaag luidt de conclusie dat het terrein in gebruik was gedurende de laatste decennia van de 5e eeuw v. Chr. en mogelijk de eerste

decennia van de 4e eeuw v. Chr. De algemene kenmerken van het aardewerk zijn: handgemaakt, gemagerd met aardewerkgruis, een gemiddelde wanddikte van 0,6 cm, regelmatig dunner, gepolijst aardewerk; tweeledige vormen zijn niet ongebruikelijk, niettemin overwegend drieledige, hoekige vormen; lange halzen zijn evenmin ongebruikelijk, het merendeel van de wandversiering bestaat uit kamstreken of groeven naast enkele voorbeelden van vingertopversiering, de randversiering is overwegend bovenop geplaatst. Het aandeel van besmeten aardewerk van de verschillende deelcomplexen loopt zeer uiteen, variërend van 0 tot 23 procent. Het aandeel van wandversierd aardewerk bedraagt tussen de 0 en 15 procent. Het aardewerk is in het algemeen te scharen onder de Haamstede aardewerkstijlgroep van Van Heeringen (1992), waarin Marne-invloeden duidelijk aanwezig zijn.

Zowel in de kuilen als in de akkerlaag werden fragmenten gevonden van aardewerken staafjes. Deze zachtgebakken, organische gemagerde objecten die vaker in de duinen zijn gevonden, worden tot het *briquetage*-aardewerk gerekend (Van Heeringen 1992). Tevens werden scherven van het vaatwerk gevonden waarin vermoedelijk zeezout werd gedroogd en getransporteerd. Zowel het gelige baksel met de grove organische magering (o.a. twee bodems van konische bekens) als het dünnere, roodachtig zandgemagerde baksel zijn vertegenwoordigd (Van den Broeke 1987).

De monsters voor het archeobotanisch onderzoek hebben aan de verwachting voldaan. Het kan niet met zekerheid gesteld worden dat de gewassen inderdaad op de onderzochte akker hebben gestaan, maar de gebruikers daarvan verbouwden in ieder geval gerst, tarwe, maanzaad, vlas/lijnzaad, huttentut en mogelijk rapzaad (met betrekking tot de laatste soort zie Brinkkemper 1991). Uit de macroresten valt op te maken dat het milieu veranderde tijdens de gebruiksperiode, waardoor men er waarschijnlijk toe overging het areaal te gebruiken als weidegrond.

IPL, Leiden

C.W. Koot

Romeinse Tijd

Bernisse: Busbaan 2 Tijdens het vooronderzoek in het tracé van de busbaan tussen Spijkenisse en Geervliet (zie Prehistorie) zijn tevens twee vindplaatsen ontdekt uit de Romeinse Tijd: objecten 10-167 en 10-173. Het betrof vondstconcentraties op de flank van een oever en in de zand- en kleivulling van de naastgelegen Duinkerke I-geul. In beide gevallen was de top van de oever geërodeerd waardoor eventuele nederzettingssporen zijn verdwenen.

Object 10-167 bevatte louter inheems aardewerk. Object 10-173 heeft behalve inheems ook geïmporteerd aardewerk opgeleverd: onder meer terra nigra, dolia en grijsblauw Waasland-aardewerk, dat te dateren is in de periode 75-150 na Chr.

BOOR, Rotterdam

T.A. Goossens

Bodegraven: Willemstraat (afb. 3) Ondanks inspanningen van de zijde van de ROB is het vorig jaar niet gelukt voorafgaande aan de sloop van gebouw De Zon en daarop volgende nieuwbouw (Albert Heijn) regulier archeologisch onderzoek te bewerkstelligen (zie de Kroniek over 1994, 371). Naar aanleiding van bouwactiviteiten op het terrein Doortocht werd door de ROB op 26 januari met de gemeente overleg gevoerd over voorgenomen bouwplannen. De door de gemeente aangedragen bouwactiviteiten werden in samenwerking met de AWN-afdeling Rijnstreek nader verkend op de praktische uitvoerbaarheid van een eventuele

Afb. 3. Bodegraven; Willemstraat. Links houten fundering poort(?)gebouw vanuit het oosten. Boven detail vanuit het noorden. Foto's D. van der Kooij, AWN-afd. Rijnstreek.

begeleiding, c.q. noodonderzoek. Dit resulteerde in een noodopgraving door de AWN op een door sloop beschikbaar gekomen terrein ten noorden van de Willemstraat en direct grenzend aan de Oude Bodegraafseweg.

Aan de noordzijde van het terrein werden beschoeiingen aangetroffen in de vorm van een aantal rijen dunne, maar lange paaltjes. Een deel hiervan was in zwermen dicht bijeen geslagen.

In de zuidelijke helft van de opgravingsput kwam de plattegrond van een houten gebouw aan het licht. De zone van acht meter breed tussen gebouw en beschoeiing bevatte slechts weinig sporen. Het gebouw is langwerpig, ongeveer 10,5 bij 7 m. De dragende constructie wordt gevormd door zware, diep ingegraven vierkante palen, waartussen voor een deel nog de funderingsbalken van de wanden bewaard zijn gebleven. Aansluitend aan de korte zijden van het gebouw begint een rij bielsachtige liggers. Dendrochronologische datering van een aantal staanders geeft als kapdatum 61 na Chr. De zware uitvoering van dit alles wijst eerder in de richting van een militaire, dan van een civiele bestemming. Mogelijk hebben we te maken met een poortgebouw.

AWN-afd. Rijnstreek

D. van der Kooij

Brielle-Seggelant Tijdens het verbreden van een bestaande sloot ten behoeve van de inrichting van het bedrijventerrein Seggelant is door C. Herweijer (Brielle) een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd ontdekt. De vondsten bestaan uit handgevoemd en import aardewerk. De datering luidt voorzichtig: tweede kwart 2e eeuw na Chr. De vondstlaag lag op het Hollandveen en werd afgedekt door Afzettingen van Duinkerke III. Voorts werden enkele 11e-/12e-eeuwse aardewerkfragmenten geborgen.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Goedereede: Ouddorp-Jillesweg zie Prehistorie.

's-Gravendeel Tijdens een onderzoekscampagne van de Stichting Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoeksche Waard (SOB) en de TU Delft, vakgroep Technische Geophysica, met als doel non-destructieve methoden van onderzoek te testen, werd op het terrein van een reeds bekend Romeins grafveld aan de 's-Gravendeelseweg langs electromagnetische weg inderdaad een graf aangetroffen. Het bevond zich in het westelijk talud van de Middelvluit. Vanwege de kwetsbare ligging is met assistentie van G. van Haaff (ROB) het graf onderzocht. Het betreft een crematiegraf uit waarschijnlijk de 2e of 3e eeuw na Chr.

's-Gravenhage: Ockenburgh (afb. 4) Het was al weer het derde onderzoeksjaar naar de resten van de grote Romeinse nederzetting, waarvan al in de jaren dertig delen waren opgegraven. In die tijd werd gedacht aan de resten van een arm inheems dorpje. De eerste twee jaar van het huidige onderzoek hebben echter uitgewezen dat het hier moet gaan om een welvende, niet-agrarische nederzetting, bewoond door handelshui, ambachtslieden en waarschijnlijk ook soldaten van het Romeinse leger.

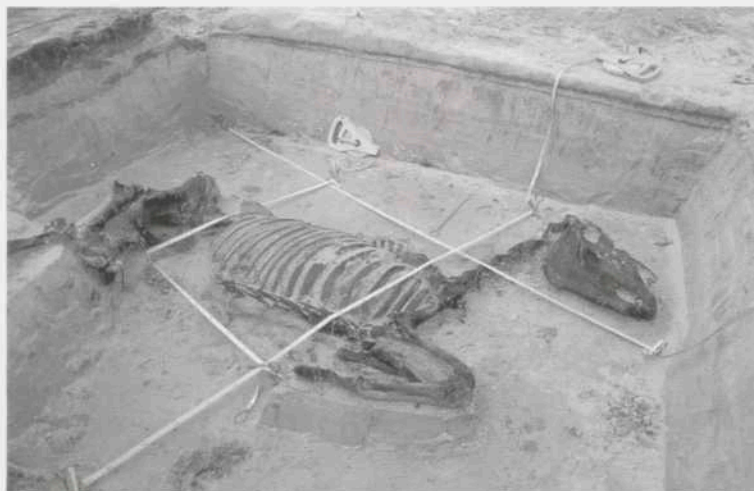
De opgraving begon in 1995 waar zij in 1994 gestopt was: in het door Holwerda sleufsgewijs opgegraven 'kernvierkant', het door hem veronderstelde hart van de nederzetting. Dat die veronderstelling correct was, was in 1994 al geconstateerd; nu kon er met het verder optrekken van campingsvak H10 gekeken worden naar de dichtheid van de bebouwing.

Er werden sporen aangetroffen van drie gebouwen. Van twee daarvan kon voldoende worden opgegraven om een behoorlijk beeld te krijgen. Het zijn houten huisjes geweest. Zij bleken, net als alle tot nu toe op Ockenburgh aangetroffen gebouwen, een eenschepige structuur te hebben gehad. De twee plattegronden lagen met de hoeken over elkaar heen en kunnen dus niet gelijktijdig zijn geweest. Het westelijk gebouwje was 5,6 m breed. Het andere was vijf meter breed en is over een lengte van dertien meter blootgelegd. Een ingang lijkt zich in de kopse kant te hebben bevonden. Een haard werd niet aangetroffen.

Na afronding van dit gedeelte werd de aandacht verlegd naar een heel ander deel van het terrein. Op die plek is op de overzichtstekening van Holwerda een niervormige greppelstructuur zichtbaar. Deze werd door hem als laat gedateerd en geïnterpreteerd als een palissadegreppel om de laatste fase van de nederzetting heen. Er was zijns inziens in die periode niet meer van het dorpje overgebleven dan een kleine kern, geconcentreerd aan de rand van een door hem aldaar gedacht veenmeertje. Natuurlijk bleek bij opgraving het geheel iets anders in elkaar te steken dan Holwerda meende. Het Romeinse niveau was hier een stuk lager gelegen en daardoor veel beter bewaard gebleven dan elders. Die lage ligging alleen al maakt het uiterst onwaarschijnlijk dat zich hier een late bewoning zou hebben geconcentreerd. Daar bleek bij het veldwerk dan ook niets van. Omdat het juist buiten de bebouwing viel, ging het in de loop van de tijd als een soort vuilnisbelt fungeren. Er zijn in dit deel daarom meer vondsten gedaan dan waar ook op het terrein.

Logischerwijs heeft de greppel dus ook geen palissadering bevat. Blijkens de watersporen heeft er volop water in gestaan en is zij dus gegraven om de waterhuishouding van de nederzetting te reguleren. Ook in andere putten in dit deel van het terrein zijn sporen gevonden die op wateroverlast wijzen. Dat heeft overigens niets te maken met het veenmeertje, want ook tijdens deze campagne bleek dat dat er nooit geweest was.

Haaks op de vorige put werd een tweede put getrokken. Hier steeg de Romeinse laag weer tamelijk snel, om na ca. vijftien meter in de huidige bodem te worden opgenomen. In deze put werden weinig vondsten gedaan, ook al omdat hij weinig sporen bevatte. Opmerkelijk waren echter wel twee parallelle greppels op ca. negen meter van elkaar, waartussen zich wat

Afb. 4. 's-Gravenhage: Ockenburg. Kuil met paardenskelet uit de Romeinse Tijd.

vuile en harde grond bevond, die karresporen bevatte. Het geheel had het aanzien van een eenvoudige weg. Dezelfde sporen zijn geconstateerd in een opgravingsleuf daar vlakbij, die de amateurorganisatie AWN in het voorjaar van 1995 heeft onderzocht. De 'weg' is daarmee over een afstand van ca. veertig meter gedocumenteerd. Of dit een van de gezochte Romeinse wegen is, is echter bij gebrek aan duidelijk daterend materiaal nog lang niet zeker.

Een derde put bracht een van de grootste verrassingen van de opgraving tot dan toe. De put markeerde het eind van het in de Romeinse Tijd bewoonde en bewerkte gebied. Weinig sporen en vondsten derhalve, tot het moment dat de laatste kuil werd uitgediept. Deze bevatte het compleet bewaard gebleven skelet van een paard (afb. 4). Het was een belangwekkende vondst, die alle kranten van Nederland haalde.

Het paard is voor die tijd vrij groot. De schofthoogte is ca. 145 centimeter. Dat maakt het waarschijnlijk ook tot een echt Romeins paard en niet tot een inheems exemplaar. Het dier is niet erg oud geworden: ca. tien jaar. Er bleek een gat in zijn schedel te zitten. Dat kan overigens niet de directe doodsoorzaak zijn geweest daar zich op die plek geen vitale organen bevinden. Het kan natuurlijk wel een reden zijn geweest het beest het 'genadeschot' te geven. Opvallend was ook de zware vergroeiing van de ruggegraat. Het ligt voor de hand dit aan zware belasting te wijten, bijvoorbeeld van een ruiter. De vondstomstandigheden wijzen erop dat het paard in de beginperiode van de nederzetting is begraven, dat wil zeggen tussen 150 en 200 na Chr. Dit soort Romeinse paarden werd vooral gebruikt voor en door het Romeinse leger. Dat beeld is alleen maar versterkt door de vondst van nog eens twee Romeinse paarden op het terrein aan het begin van 1996. Juist het feit dat het hier om toevalsvondsten in bouw-kaveltjes buiten de opgraving zelf ging, geeft aan dat er hoogstwaarschijnlijk nog vele paardenskeletten in de grond verborgen zitten.

Afb. 5. Leiden: Roomburg. Beschoeiing in de Gracht van Corbulo gezien vanaf de zuidoever.

Bovenstaande heeft de militaire oorsprong van de *vicus* bij Ockenburgh een stuk aannemelijker gemaakt. Dat is misschien wel het belangrijkste resultaat van het onderzoek in 1995.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

J.A. Waasdorp

Leiden: Roomburg (afb. 5, 6 en 7) In juni 1995 is de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) begonnen met opgravingen in de Roomburgerpolder ten zuidoosten van Leiden. In dit gebied is een nieuwe woonwijk gepland. In de Romeinse Tijd lagen hier, nabij de monding van de *Fossa Corbulonis* (de Gracht, of eigenlijk het kanaal van Corbulo), het Romeinse castellum *Matilo* en het bijbehorende militaire kampdorp, de *vicus*. Het castellum zelf is een wettelijk beschermd archeologisch monument en zal ook binnen het nieuwe uitbreidingsplan gespaard blijven. De ontsluitingsweg naar de te bouwen wijk is echter geprojecteerd over de zuidelijke oever van de *Fossa Corbulonis*, juist ter hoogte van het castellum. In 1995 is begonnen met het graven van drie kleine onderzoekspullen in de oeverzone om inzicht te verkrijgen in de aard, omvang en toestand van de archeologische resten. Aan de hand daarvan zal worden bepaald hoe de weg kan worden aangelegd zonder de oudheidkundige waarden te beschadigen. In 1996 zullen op de plaats van de toekomstige woonwijk door middel van een grootschalige vlakopgraving delen van de *vicus* en eventuele andere Romeinse structuren in kaart worden gebracht. Het onderzoek wordt mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de gemeente Leiden en de provincie Zuid-Holland.

De *Fossa Corbulonis* werd rond 47 na Chr. aangelegd door veldheer Gnaeus Domitius Corbulo en vormde achter de duinen een verbinding tussen de Rijn en de Maas. Het grootste deel bestond uit twee noord-zuid gerichte natuurlijke krekken, zijarmen van de Rijn en de Maas. Beide natuurlijke waterlopen werden ter hoogte van de gemeenten Leidschendam en

Afb. 6. Leiden: Roomburg. Onderdelen van een lijfpantser en een gesp/beslag, Romeinse Tijd.

Voorburg door een kunstmatig aangelegd kanaal van enkele kilometers lengte met elkaar verbonden (zie hiervoor onder andere de Kronieken over 1989 en later). Bij archeologisch onderzoek van de ROB in 1962 is een deel van de noordoever van de waterloop in de Roomburgerpolder blootgelegd. Op deze oever werden Romeinse bewoningssporen en een paardengraf aangetroffen (Van Tent 1973). In de dit jaar aangesneden zuidoever zijn tenminste zeven opeenvolgende beschoeiingen te onderscheiden (afb. 5). Tussen de tweede helft van de 1e eeuw na Chr. en het begin van de 8e eeuw moeten deze telkens opnieuw zijn aangelegd en weggespoeld. De stroming in de kreekmonding was daar waarschijnlijk debet aan. De oudste beschoeiing bestaat uit één of twee rijen dunne paaltjes, die zijn geslagen in de natuurlijke oever van de geul. Verder in de bedding volgen zwaardere beschoeiingen, die bestaan uit rijen dicht opeen geslagen, lange aangepunte palen waartussen afval en puin is gestort (dakpannen, tufsteen, aardewerk en bot). De palenrij op de oever en de eerste drie zware beschoeiingen in de bedding kunnen in de Romeinse Tijd gedateerd worden. Op basis van de jaarringen vallen de meeste kapdata van het schaars gebruikte eikenhout tussen 86/87 en 124-126 na Chr. Behalve de Romeinse beschoeiingen zijn ook zware Vroeg-Middeleeuwse oeververdedigingen aangetroffen met kapdata die vallen in de perioden 620-25, 680-90 en 714-16 na Chr. Dwaars op de beschoeiingen staat een steigerconstructie die op de oever begint en over de palenrijen de gracht inloopt. Ook de steiger wordt vooralsnog gedateerd in de Vroege Middeleeuwen.

Het jongste restant van de Gracht van Corbulo is een geul van acht meter breed, aan beide zijden voorzien van een licht uitgevoerde beschoeiing. Op de noordoever van deze restgeul heeft waarschijnlijk een knuppelpaadje gelopen, gefundeerd op een oude Romeinse stortbaan van tufsteen en baksteen. Op basis van het aardewerk kan deze restgeul gedateerd worden in de 12e eeuw. Deze restgeul heeft een iets andere loop dan de Romeinse waterloop. Het is mogelijk dat deze restgeul deel uitmaakte van een delta van enkele kleine stroompjes, die was gevormd na de verzanding van de grote zijarm van de Rijn.

Het onderzoek aan de gracht leverde een grote hoeveelheid vondsten op, zowel uit de Romeinse Tijd als uit de Vroege Middeleeuwen. Aangezien het materiaal uit de stortlagen afkomstig is van het castellumterrein, zal op basis van deze vondsten het castellumterrein beter beschreven kunnen worden. Het merendeel van de Romeinse vondsten bestaat uit baksteen, tufsteen, aardewerk en bot. De kleine fragmenten tufsteen en baksteen zijn waarschijnlijk bouwafval. Grote blokken muurwerk, die zouden kunnen wijzen op een snelle sloop of verwoesting van het fort, zijn niet gevonden.

Afb. 7. Leiden: Roomburg. Bracteaat, Vroege Middeleeuwen. Doorsnede 2,2 cm.

Het aardewerk bestaat nagenoeg geheel uit gedraaid importmateriaal en dateert tussen ca. 70 en 260 na Chr. Opmerkelijk zijn enkele fragmenten van gebronsd en geglazuurd aardewerk. Ook vallen een aantal scherven van terra nigra-aardewerk met passerdecoratie op. Het is voor het eerst dat deze laatste soort materiaal in Zuid-Holland is gevonden. Op het dierlijke bot zijn veel slacht- en snijsporen te zien. Ca. 80 procent is afkomstig van rund, 15 procent van varken en de rest van gevogelte en wild. De hoge slachtleeftijd van de dieren maakt aannemelijk dat de dieren niet op dit terrein zijn gefokt maar van elders zijn aangevoerd.

De stortlagen zijn systematisch gezeefd. Hierdoor zijn eveneens grote hoeveelheden leer (lappen en schoenen), kleine fragmenten glas, kralen en enkele gemmen gevonden. Ijzeren en bronzen voorwerpen zijn uitzonderlijk goed bewaard gebleven. Duizenden spijkers zijn boven water gekomen, evenals ijzeren plaatjes en gereedschappen. Naast bronzen munten (eveneens daterend uit de periode 70-260 na Chr.), schrijfstiften en haarnaalden zijn zeer veel militaire kledingaccessoires gevonden (afb. 6), met name zeer veel ringetjes, plaatjes en andere onderdelen van lijfpanters (*lorica hamata* en *lorica squamata*).

De Vroeg-Middeleeuwse vondsten zijn te dateren in de 7e tot en met de 9e eeuw na Chr. Goed dateerbaar zijn het Merovingische en Karolingische importaardewerk. In vergelijking tot de Romeinse periode is nu het bewerkte bot een opvallende vondstcategorie: glissen, kammen, haarpennen en zelfs een decoratiestempel voor aardewerk. Een opvallende vondst is de gouden bracteaat uit de 7e eeuw, een imitatie van een Romeinse munt, die als hanger is gedragen (afb. 7). De Vroeg-Middeleeuwse stortlaag bevat overigens vooral Romeins materiaal, dat wellicht bij een Vroegmiddeleeuwse schoonmaak van het voormalige castellumterrein in de gracht is terechtgekomen. Het onderzoek wordt voortgezet.

ROB. Amersfoort

T. Hazenberg en W.A.M. Hessing

Afb. 8. Noordwijk; Nieuwe Offemweg. Een van de dertien waterputten (uit de Romeinse Tijd). Dit exemplaar bestond uit pluggen die op een wagenwiel waren gestapeld.

Leidschendam: Landscheidingsweg Door de Stichting RAAP werd in opdracht van Rijkswaterstaat en de dienst Verkeer en Vervoer van de provincie het tracé van RW 14 (NORAH/Verlengde Landscheidingsweg) verkend. Het tracé doorsnijdt loodrecht de strandwallengordel op het grondgebied van de gemeenten Wassenaar, Leidschendam en Voorburg (Asmussen 1995).

In het tracé werden twee vindplaatsen ontdekt die door middel van een aanvullend archeologisch onderzoek dienen te worden onderzocht: een monitoring-onderzoek van een (Neolithische?) houtskoolplek op Oud Duin en de mogelijke locatie van de Gracht van Corbulo uit de Romeinse Tijd. Opmerkelijk is dat de mogelijke gracht zich ten oosten van de Vliet bevindt.

Midden-Delfland 2 zie Middeleeuwen en later.

Noordwijk: Nieuwe Offemweg (afb. 8) Een door de AWN-afdeling Rijnstreek in de persoon van D. van der Kooij uitgevoerd booronderzoek aan de Nieuwe Offemweg op de plaats waar op korte termijn een aantal villa's zou verrijzen, was zo veelbelovend dat door de ROB werd besloten tot een aanvullend archeologisch onderzoek. In de proefsleuven werden de boorresultaten bevestigd. Vooral de sporen uit de Romeinse Tijd leken de moeite waard.

In de maanden mei en juni van 1995 werd het onderzoek aan de Nieuwe Offemweg voortgezet door het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit van Amsterdam. Het te onderzoeken terreingedeelte had een oppervlak van ca. 100 x 40 meter. De gemeente Noord-

wijk en de provincie Zuid-Holland waren bereid subsidie te verlenen. Ook het Zilveren Kruis droeg een steentje bij in de vorm van gratis maaltijden.

Op het opgravingsterrein werden bewoningssporen aangetroffen die dateren van de Vroege IJzertijd tot in de Vroege Middeleeuwen. Het terrein lijkt vooral gedurende de Romeinse Tijd intensief bewoond te zijn geweest getuige de vele waterputten (afb. 8), greppels en paalkuilen uit die periode. Voorlopig zijn in de wirwar van sporen drie huisplattegronden te herkennen. Deze huizen maakten deel uit van een nederzetting die zich vrijwel zeker heeft uitgestrekt buiten het opgegraven gebied.

Het gevonden schervenmateriaal bestond voor 99 procent uit lokaal, handgevoemd aardewerk. Het bijna geheel ontbreken van Romeins importaardewerk kan erop wijzen dat deze inheemse boeren ten noorden van de langs de Rijn gelegen *limes* weinig contacten onderhielden met de Romeinen op de zuidoever.

AIVU, Amsterdam

J.J. Lanzing en H.-A.R. Siemons

Rijnwoude Tijdens een kartering door de Stichting RAAP uit Amsterdam van een van de mogelijke tracés van de HSL ten zuiden van de Rijn ter hoogte van Groenendijk werd de Romeinse Limesweg tussen Alphen (*Albaniana*) en Leiden (*Matilo*) aangetroffen.

De eigenaar van het perceel was van plan op korte termijn een dierenkerkhof ter plaatse aan te leggen. Om die reden werd terstond door F. Kleinhuis (ROB) op 24 mei een nader verkennend onderzoek uitgevoerd met behulp van een proefsleuf. De waarneming kon worden bevestigd zonder dat evenwel nadere bijzonderheden konden worden verkregen. Alleen een vaag grindspoor zonder begeleidende greppels tekende zich in de zavel af, waarbij kon worden vastgesteld dat het oude oppervlak niet meer aanwezig was.

Rijswijk: Spoorbaanverbreding Tijdens de herinrichting van het groengebied langs de spoorbaan vond een onderzoek plaats aan de Mgr. Willekenslaan naar de mogelijke aanwezigheid in de ondergrond van de Gracht van Corbulo. Volgens een bericht uit de Romeinse Tijd verbond deze Gracht de Rijnmond met de Maasmond. Verondersteld kan worden dat voor de aanleg zoveel mogelijk gebruik is gemaakt van natuurlijke waterlopen. Het tracé van het kanaal was tot voor kort niet bekend, ofschoon vele onderzoekers er de Vliet (tussen Leiden en de Hoornbrug in Rijswijk) mee in verband brachten.

In de afgelopen paar jaar is in Leiden en Leidschendam het kanaal op een aantal plaatsen teruggevonden (zie ook Leiden; Roomburg). Op grond van deze locatiegegevens komen twee zones in aanmerking waar het kanaal in Rijswijk gevonden zou kunnen worden.

Optie 1: Er kan gebruik zijn gemaakt van een natuurlijke kreek langs de zuidzijde van de Churchillaan.

Optie 2: Er kan gebruik zijn gemaakt van de geschikte bodemgesteldheid langs de zuidzijde van de strandwal waar een dikke veenlaag aanwezig is die gunstig was voor de aanleg van een kanaal.

In 1992 is bij een onderzoek door de Stichting RAAP uit Amsterdam, vooruitlopend op de spoorbaanverbreding, een aanwijzing verkregen voor de aanwezigheid van de Gracht van Corbulo. Geadviseerd werd een ander onderzoek in te stellen (Asmussen 1992). Het huidige onderzoek aan de Mgr. Willekenslaan komt hieruit voort en vormt een test van de tweede optie.

Voor het onderzoek werd een sleuf gegraven met een diepte van ongeveer drie meter. Daarbij werden geen sporen gevonden uit de Romeinse Tijd. De verstoring van de toplaag

van het veen waaruit RAAP concludeerde dat hier mogelijk de gracht lag, bleek een natuurlijke oorzaak te hebben. Wel werden kuilen aangetroffen uit de 12e eeuw. In een kuil werd een vrijwel complete bovenzijde van een Andennekruik gevonden (datering 1150-1250 na Chr.). De sporen duiden erop, dat in de nabijheid een Middeleeuwse woonplaats lag. Deze moet worden gezocht op de strandwal die op enkele tientallen meters ten noorden van de opgraving ligt.

Op basis van het onderzoek aan de Mgr. Willekenslaan en de waarneming aan de zuidzijde van de Churchillaan is een route van de gracht volgens optie 1 het meest voor de hand liggend. Bij komende grondwerkzaamheden in deze zone is derhalve oplettendheid van archeologische zijde geboden.

Gem. Rijswijk, dienst Openbare Werken, afd. Bouwkunde

J.M. Koot

Rijswijk: Van Vredenburgweg Voorafgaand aan de aanleg van het nieuwe viaduct Van Vredenburgweg over de spoorbaan vond in 1992 door de ROB een opgraving plaats naar een nederzetting uit de Romeinse Tijd. Hierbij werd een gedeelte van een drieschepige boerderij blootgelegd. Het ontbrekende deel bevond zich ten tijde van de opgraving onder de Van Vredenburgweg. Na de bouw van het viaduct werd het oude deel van de Van Vredenburgweg opgeruimd en kon een nieuwe opgraving plaatsvinden. Daarbij werd het andere deel van de boerderij aangetroffen. Tijdens het onderzoek bleek het echter om twee drieschepige boerderijen te gaan die op vrijwel dezelfde plek zijn gebouwd. Beide boerderijen dateren uit de 2e-3e eeuw na Chr. De datering staat niet geheel vast omdat het vondstmateriaal nog nader moet worden bestudeerd.

Gem. Rijswijk, dienst Openbare Werken, afd. Bouwkunde

J.M. Koot

Schiedam-Kethel: West Abtspolder (afb. 9 en 10) In de zomermaanden is vervolgonderzoek verricht naar een inheems-Romeinse nederzetting die aangetroffen is langs de Polderweg. Het onderzoek spitste zich toe op het kavel tussen de Polderwetering en de parallel gelegen sloot (afb. 9). Dit betekende een oostelijke uitbreiding ten opzichte van de reeds bestaande opgravingsputten. Aanleiding voor de opgravingen vormt de realisering van een verbindingsweg vanuit het achtergelegen industrieterrein.

De nederzetting ligt op een oeverwal van een geul waarvan de stroomdraad open was gedurende de bewoning. Uit het onderzoek van voorgaande jaren was het beeld ontstaan van een agrarische nederzetting waar in ieder geval veeteelt een rol speelde, gezien de ruimte voor veestalling buitenshuis en de aanwezigheid van hoefindrukken en mest. De vondst van een *umbo* bij de ontdekking van de nederzetting deed vermoeden dat de bewoners banden hadden met het leger.

In deze campagne was het doel het nederzettingsterrein verder te onderzoeken en tevens de bodem van de stroomdraad te bekijken op de eventuele vondstassemblage. De nederzettingssplattegrond leverde naast de drie bekende huisplattegronden een verrassend aantal van vijf bijgebouwen op en een erfinsel met sloten. In deze sloten zijn ondermeer een houten, rugbybalvormige drinknap gevonden en twee ijeren bijlen.

Van de drie huizen die in 1992 slechts gedeeltelijk in de putten zichtbaar waren, is alleen het verlengde van het jongste huis aangetroffen. De afmetingen van het huis zijn ca. 27 x 6 meter.

De lengte van de andere twee huizen moet minder geweest zijn dan 17 meter, omdat in de putten van 1995 het vervolg van de huizen niet gevonden is. Het houtgebruik van de huizen

Afb. 9. Schiedam-Kethel: West Abtspolder. Polderweg in de West Abtspolder (gem. Schiedam). Schematische ligging van de opgravingsputten van de verschillende instanties die tussen 1988 en 1995 onderzoek hebben verricht.

verschilt, net als de afmetingen. In het jongste huis is alleen gebruik gemaakt van essenhout, waarvan aangetoond kan worden dat de selectie van het hout voor de bouw berustte op de diameter van de stam. De palen zijn zeer stomp aangepunt. Een pluim aan de punt suggereert dat de palen niet of nauwelijks verder bewerkt zijn na het omhakken van de stammen. Met dendrochronologische analyse is een 'zwevende kalender' gemaakt, waarbij het aantal jaarringen een periode van 91 jaar vertegenwoordigen. Als het patroon van jaarringen correleert met eikenhout kan de kalender van essen absoluut gedateerd worden. Tot nu toe hebben we geen eikenhout gevonden dat zich hiertoe leent. Een van de doelen van de essenchronologie is een regionale kalender op te stellen waarmee in ieder geval relatief gedateerd kan worden. Het houtgebruik van de oudere huizen laten een veel gevarieerder houtspecrum zien. Het jongste huis heeft nog een ander opmerkelijk detail. De haardplaats bestaat uit dakpanfragmenten in plaats van (inheemse) potscherven.

Naast het jongste huis is over de gehele lengte van 27 meter een greppel gevonden van ca. 1,20 meter diepte, geheel gevuld met mest en afgedekt met takkenbundels. Eerder is deze structuur geïnterpreteerd als een weg. De correlatie van de afmetingen met het huis maakt het echter waarschijnlijk dat het in bouwtechnische zin verbonden is geweest met het huis.

Afb. 10. Schiedam-Kethel; West Abtspolder. Detail van houten koker met bindmateriaal uit de Romeinse Tijd. Gevonden op de bodem van de greppel gevuld met mest en afgedekt met takkenbundels.

Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat de mest in de greppel fungeerde als spons en zo als drainage voor het huis diende. Uit de vele ophogingslagen en de verzakkingen blijkt dat het terrein zeer nat moet zijn geweest. De mest was vrij schoon en bevatte weinig vondsten. Tot de vondsten behoorde een halffabricaat pollepel en een houten koker, gemaakt van losse delen die met touw van bast vastgebonden zijn (afb. 10).

Van de vijf bijgebouwen verdient er één apart vermelding. Het gaat om een kleine structuur van polsdikke wandpalen, een duidelijke ingang met drempelhout, grijze kleivloer en een dakdragende paal. De afmetingen zijn ca. 3 x 3 meter. De achterwand ontbreekt vanwege een verstoring, veroorzaakt door een sloot. Tussen de drempel en de dakdragende paal is een kuil aangetroffen die ingegraven was in de kleivloer. De kuilwand was bekleed met vlechtwerk en bevatte een bijna complete pot terra nigra, enige scherven en een aangepunt plankje, wijzend in westelijke richting. De bovenkant van de kuil was afgedekt met kiezels. Tegen de wand bij de ingang is een ijzeren oogstmes gevonden.

Het onderzoek naar de bodem van de kreek leverde een enorme hoeveelheid vondsten op. Het verspreidingsgebied was beperkt tot een locatie ten noordoosten van de huizen. Tot de assemblage behoren ondermeer een fragment van een menselijk schedeldak, vele mandibulae van rund, bewerkte benen werktuigen, (militaire) fibulae, een passer, een helmbohouder, speerpunten, munten en zeer grote fragmenten van potten en amforen. Deze vondsten wijken af van datgene wat doorgaans aangetroffen wordt bij boerennederzettingen. Het is daarom zeer de vraag – met name wat betreft de jongste fase – of de nederzetting geïnterpreteerd mag worden als een boerenbedrijf gericht op veeteelt.

Buiten het tracé van de te ontwikkelen weg zijn proefsleuven aangelegd in zuidelijke rich-

ting. Vlechtwerk, een brandlaag en andere sporen wijzen erop dat de nederzetting nog niet volledig onderzocht is. Bij verdere bouwplannen op dit terrein moet rekening gehouden worden met vervolgonderzoek.

Gezien de enorme rijkdom van de nederzetting en de hoeveelheid te conserveren materialen bleek de geplande campagne onvoldoende begroot. Het VSB-fonds Schiedam Vlaardingen heeft via vriendelijke bemiddeling van de gemeente Schiedam extra fondsen ter beschikking gesteld. Het grootste deel van de campagne werd gefinancierd door de gemeente Schiedam. De provincie en het IPP hebben ook bijgedragen in de financiering.

IPP, Amsterdam

H. van Londen

Schiedam-Vlaardingen: Rijksweg 4 In het kader van de archeologische begeleiding bij de aanleg van de tweede Beneluxtunnel/verbreding Rijksweg 19/A4 heeft het BOOR, in samenwerking met het Bureau Archeologie en Monumenten, dienst Stadswerk in Vlaardingen, een vooronderzoek gepleegd in terreinen die grenzen aan de huidige Rijksweg in de gemeenten Schiedam en Vlaardingen (Fontijn 1996). Doel van het vooronderzoek was het opsporen van nieuwe vindplaatsen en het exact lokaliseren van drie bekende vindplaatsen in het gebied. Voorts is van alle vindplaatsen de aard, datering, omvang en kwaliteit bepaald. Op basis van de waardering zijn vervolgens aanbevelingen gedaan ten aanzien van het beheer van de vindplaatsen. Het vooronderzoek is uitgevoerd door het systematisch afboren van het gebied.

Aan de Schiedamse zijde werd in het volkstuincomplex Vijfsluizen een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd ontdekt. Daarnaast is op een aantal locaties houtskool waargenomen. Zekerheid over de aard en datering van deze locaties kan pas na nader onderzoek worden verkregen.

BOOR, Rotterdam

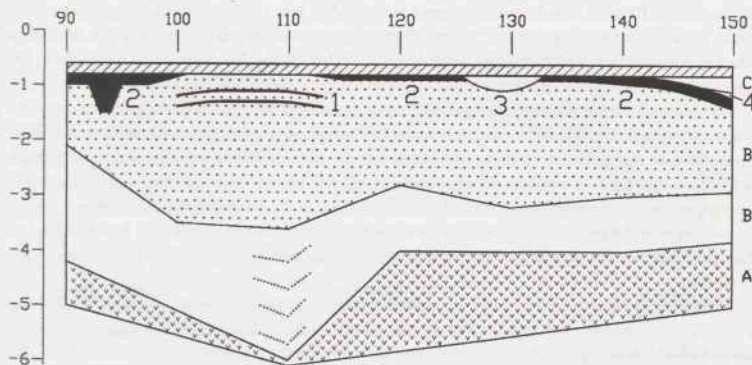
J.M. Moree

Schipluiden: Klaas Engelbrechtspolder Door P. Koop uit Den Hoorn werd de vondst gemeld van enkele scherven van inheems-Romeins aardewerk. Hij ontdekte deze in het ca. 2 m diep uitgegraven deel van het tracé van de A4 tussen de Woudseweg en de Gaag. Ze staken in de profielwand op een diepte van ruim een halve meter onder maaiveld. Enkele tientallen meters zuidoostelijk lagen in dezelfde stratigrafische positie, op de overgang van de humeuze naar de onderliggende, minder humeuze zandige klei van een kreekkrug, een aantal 'knolletjes' van klei-achtig materiaal. Deze laatste zijn waarschijnlijk van natuurlijke oorsprong. De vindplaats ligt enkele honderden meters verwijderd van het tracégedeelte waar in 1993, op dezelfde kreekkrug, het IPP een veelheid aan sporen van inheems-Romeinse en Middeleeuwse bewoning en verkaveling vastlegde (zie ook *Historisch Jaarboek Westland 1995*, 79-97). Op de nieuwe vindplaatsen werden geen grondsporen waargenomen.

Bron: *Jaarverslag Westlands Museum voor Streek- en Tuinbouwgeschiedenis 1995* (T. Immerzeel)

Spijkenisse: Busbaan 3 (afb. 11) Tijdens werkzaamheden ten behoeve van de aanleg van de busbaan tussen Geervliet en Spijkenisse werden in laatstgenoemde gemeente sporen uit de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen aangetroffen. Met financiële ondersteuning van de ZWN Openbaar Vervoer Rijnmond en de gemeente Spijkenisse werd het BOOR een noodonderzoek uitgevoerd, waarbij ook resten uit de Late IJzertijd werden ontdekt. Bij het onderzoek lag de nadruk echter op de sporen uit de Romeinse Tijd.

De natuurlijke ondergrond in dit gebied bestaat uit veen (Hollandveen), afgedekt door een dik pakket clastische sedimenten (Afzettingen van Duinkerke I; zie afb. 11). De basis van

Afb. 11. Spijkenisse-Busbaan 3. Geschematiseerd profiel over de bewoningssporen uit de Late IJzertijd, Romeinse Tijd en Middeleeuwen. Legendar: 1. Vondstniveau's Late IJzertijd; 2. Vondstlaag Romeinse Tijd; 3. Restgeul Romeinse Tijd, opgeschoond in Middeleeuwen; 4. Vondstlaag 10e-12e eeuw; A. Hollandveen; B. Afzettingen van Duinkerke I; C. Afzettingen van Duinkerke III. Tek. M.F. Valkhoff, BOOR.

de Afzettingen van Duinkerke I wordt gevormd door een zandige klei, waarop een laag lichtkleilig zand is afgezet. Genetisch gezien kan binnen de Afzettingen van Duinkerke I in het onderzochte terrein onderscheid worden gemaakt tussen geul-, oeverwal- en komafzettingen. Gaande van de kommen naar de geul wordt de Duinkerke I-zandlaag dikker; de zandige klei blijft echter ook in de geul de basis van de Afzettingen van Duinkerke I vormen. Er is sprake van een in aanvang non-erosieve geulvorming (Asmussen en Moree 1990, 91-92).

De top van de sequentie in de Duinkerke I-omgevingen wordt gevormd door de Afzettingen van Duinkerke III. Deze bestaan in het algemeen uit een zandige klei. Op de hoogopgeslibde geul- en oeverwalafzettingen vond na de Duinkerke I-fase hoogstwaarschijnlijk geen sedimentatie meer plaats.

In de top van de Afzettingen van Duinkerke I konden drie vondstniveau's worden onderscheiden. De niveau's zijn van elkaar gescheiden door vondstloze afzettingen. De onderste twee bevinden zich in/op de oostelijke oeverwal van de geul en zijn in de Late IJzertijd te dateren. In deze periode kende het gebied grote reliëfverschillen: een geul, steile hoge oeverwallen en lage komgebieden. Na de IJzertijd werd het reliëf minder uitgesproken. De geul vulde zich (verder) op totdat er slechts een smalle restgeul resteerde. Tegelijk vond ook in de kommen op forse schaal sedimentatie plaats. In dit landschap werd in de Romeinse Tijd gewoond.

GEDURENDE het onderzoek zijn flinke hoeveelheden vondsten en sporen van een inheems-Romeinse nederzetting geborgen en gedocumenteerd. De omvang van deze nederzetting kon echter niet worden bepaald vanwege het kleine oppervlak dat voor onderzoek resteerde. De ruimtelijke beperkingen bemoeilijkten bovendien de interpretatie van de onderzoeksgegevens. Van een drieschepig huis is een deel van de plattegrond teruggevonden. Het onderscheidt zich door zijn ongewone bouwwijze van de meeste andere op Voorne-Putten onderzochte inheemse huizen. Opvallend zijn de zware standers en de breedte van het huis; ruim

zeven meter. Parallel aan de zuidoostgevel bevond zich een rij forse palen. Mogelijk hebben we te maken met een op houten zuilen rustende porticus. Dendrochronologisch is de kap van het constructiehout en ook het gebruik ervan in het begin van de 2e eeuw te plaatsen. De voorlopige datering van het Romeinse import-aardewerk is daar niet strijdig mee.

Het bijzondere karakter van het gebouw en de bewoners wordt ook gesuggereerd door het vondstmateriaal. Hierbij bevinden zich naast het inheemse en import-aardewerk ook enkele opmerkelijke categorieën. In de eerste plaats valt de aanzienlijke hoeveelheid dakpanmateriaal op: ca. 130 kg kon worden geborgen. Gelet op het kleine onderzoeksareal en de korte periode waarin het onderzoek verricht moest worden, is dit waarschijnlijk slechts een fractie van wat er aan dakpan aanwezig was op de vindplaats. Stellig is (een deel van) het dak van het huis met dakpannen gedekt geweest. Verder is ook enig tufsteen, mortel en pleisterwerk aangetroffen.

Het onderhavige nederzettingsonderzoek geeft aanwijzingen voor statusverschillen op Putten in de inheemse samenleving in de Romeinse Tijd. Eerdere indicaties daarvoor komen uit het nabijgelegen grafveld (zie Moree 1993).

De aangetroffen Middeleeuwse sporen zijn in de periode 10e-12e eeuw te plaatsen. Een nadere datering is voornamelijk niet mogelijk. De archeologische resten bevinden zich op de flanken van het Duinkerke I-geullichaam. Tussen de Romeinse Tijd en het begin van de Late Middeleeuwen heeft in het onderzochte terrein nauwelijks sedimentatie plaatsgevonden. De Middeleeuwse vondstlaag is slechts door een dun kleilaagje van die uit de Romeinse Tijd gescheiden. De aard van de vondsten doet vermoeden dat het om een boerderij gaat. Meer dan dit globale beeld kon vanwege de beperkte onderzoekstijd niet worden verkregen.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Strijen: Oude Land van Strijen zie Middeleeuwen en later.

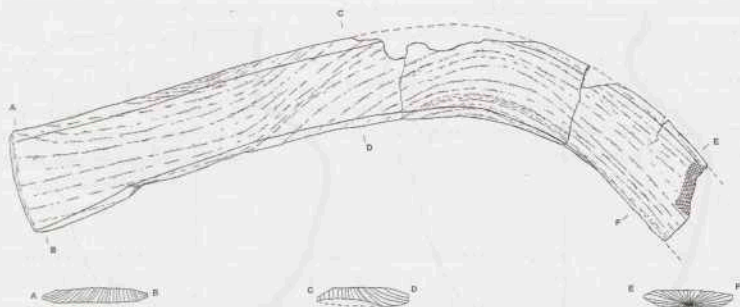
Valkenburg: Ommedijksepolder zie Prehistorie.

Vlaardingen: Babberspolder In het kader van aanstaande nieuwbouw in het zogenaamde '3e kwadrant' van de Babberspolder werd hier door de firma IO-Graph in opdracht van de gemeente Vlaardingen een geo-archeologische verkenning uitgevoerd. Ten noordoosten van dit terrein zijn in de jaren vijftig enkele vindplaatsen uit de Romeinse Tijd ontdekt. De mogelijkheden om meer informatie uit de Romeinse Tijd en over het vermoede krekenslandschap te krijgen waren redenen voor een verkennend onderzoek.

In twee parallelle raaien werden 19 boringen op regelmatige afstanden gezet, waarmee van het terrein (ca. 5 hectare) tot gemiddeld 6 meter diepte een goed geo-archeologisch beeld is opgedaan. De aangetroffen clastische en organo-clastische stratigrafie gaf drie fasen van het krekenslandschap weer, voornamelijk geologisch gedateerd in de afzettingsperiode van Calais IV, Duinkerke 0 en Duinkerke I. Hoog in het clastisch pakket naast een zijgeultje dat behoorde bij de laatstgenoemde afzettingsperiode, werd een bodemhorizont aangetroffen met aanwijzingen over het gebruik van het toenmalig landschap. Uit deze bodem werden namelijk houtskoolbrokjes en een fragment bot opgeboord. Deze vondsten vormen aanwijzingen voor nabije bewoning in waarschijnlijk de Romeinse Tijd. Elders zijn tijdens dit onderzoek geen sporen van menselijke activiteit aangetroffen (Van der Kroft e.a. 1995).

Naar aanleiding van de aangetoonde vondsthorizon werd een proefsleuf gegraven. Hierbij

Afb. 12. Vlaardingen: Hoogstad. Gedeelte van een boemerang uit de Romeinse Tijd. Huidige lengte 35 cm. Tek. bureau Archeologie gemeente Vlaardingen.

werd in bovengenoemde kleine zijgeul meer houtskool gevonden. Aardewerk of ander direct dateerbaar materiaal werd evenwel niet aangetroffen. Het onderzoek is gestaakt.

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumentenzorg J.P.ter Brugge

Vlaardingen: Hoogstad (afb. 12) Tijdens de in 1994 uitgevoerde opgraving (zie de Kroniek over 1994) op het terrein Hoogstad werden enkele honderden houten aangepunte palen en een aantal dito voorwerpen bemonsterd en ter analyse meegenomen. Eén van deze voorwerpen bleek bij nadere bestudering een boemerang te zijn (Ter Brugge 1996). Aangezien deze zich in de kreekvulling voor de klepduiker bevond, temidden van vele onbewerkte takken en houtsnippers, is de boemerang helaas niet ongeschonden geborgen. De boemerang is gemaakt van esdoorn/Spaanse aak (*Acer campestre*) en is zeer fraai afgewerkt.

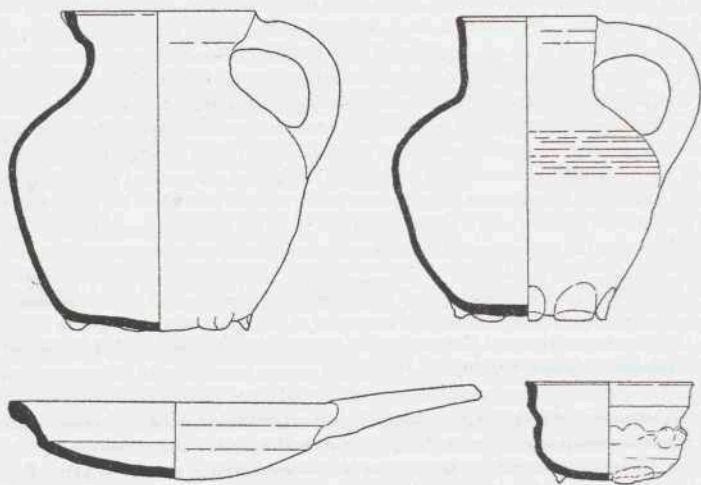
Een replica, uitgaande van een symmetrische vorm, bleek bij werpproeven steeds binnen een straal van vijf meter van de werper terug te komen, een maximale afstand van ca. 40 meter afleggend. De keuze van het hout kan verklaard worden uit de goede bewerkbaarheid van deze houtsoort. Tijdens de opgraving zijn onder de meer dan 750 gedetermineerde palen, takken en houten voorwerpen geen andere voorbeelden van esdoornhout aangetroffen. De boemerang dateert, analoog aan de begeleidende vondsten, uit het laatste kwart van de 1e eeuw of uit het eerste kwart van de 2e eeuw na Chr.

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumentenzorg J.P.ter Brugge

Middeleeuwen en later

Brielle: Seggelant zie Romeinse Tijd.

Delft: Huyterstraat (afb. 13) Tijdens sloopwerkzaamheden van een schoolgebouw aan de noordzijde van de Huyterstraat is archeologisch onderzoek verricht op een trapeziumvormig terrein van 30/38 x 33 m. De oudste sporen bestaan uit twee elkaar kruisende kavelsloten die dateren uit de 13e eeuw. De oost-west georiënteerde sloot loopt parallel aan de Huyterstraat,

Afb. 13. Delft: Huyterstraat. Enkele typen voorkomend onder het pottenbakkersafval, einde 14e eeuw. Tek. P. van der Maarel, sectie AMA Delft. Schaal 1:4.

de noord-zuid gerichte sloot evenwijdig aan de Koornmarkt, één van de hoofdgrachten van Delft. De sloten zijn evenals de percelen vergraven door vele mestkuilen, die dateren uit de 14e eeuw.

Enkele van deze kuilen waren gevuld met pottenbakkersafval uit het laatste kwart van de 14e eeuw. Twee van deze kuilen zijn langwerpige en noord-zuid gericht. Ze liggen op één lijn, haaks op de Koornmarkt. De lengte van beide kuilen bedroeg minimaal 5,5 m, waaruit kan worden afgeleid dat dit de minimale breedte van het perceel moet zijn geweest. Het assortiment van de pottenbakker bestond voornamelijk uit bakpannen, grappen en kannen. Vetvangers, borden, voorraadpotten, kommen en zogenaamde honingpotjes zijn relatief weinig vertegenwoordigd.

Uit de 15e-17e eeuw zijn nagenoeg geen gebouwsporen overgebleven. Wel zijn er zeven beerputten uit die tijd aangetroffen, vooral in de zuidelijkste 15 m van het terrein. Enkele 15e-eeuwse putten leverden tinnen en glazen voorwerpen op, waaruit blijkt dat de bewoners redelijk welgesteld moeten zijn geweest. Uit de 17e eeuw dateren voorts twee waterputten.

Het terrein is aan het einde van de 18e of het begin van de 19e eeuw grondig heringericht. Er werden twee nieuwe, zware gebouwen neergezet met daartussen een poort die uitkwam in de Huyterstraat. Het gebouw ten oosten van deze poort was 9,75 m breed en 19,75 m diep en had 50 cm dikke muren. Midden in de lengterichting van het gebouw stonden vier zware poeren. Het gebouw ten westen van de poort was 10,75 m breed en 17,5 m diep. Dit gebouw was in enkele vertrekken verdeeld, waarin soms kleine kelders voorkwamen. In een ander vertrek stond een zware gemetselde poer en lag een grote ronde waterput. Ook kwam er op een

diepte van -60 cm NAP een stevig gemetselde koker tevoorschijn die nog in open verbinding bleek te staan met de gracht van de Koornmarkt en water voerde naar een gemetselde put in het gebouw.

Dit gebouwencomplex is neergezet als waarschijnlijk de laatste mouterij in Delft. In een verkoopakte uit 1820 wordt het goed omschreven als 'een zeer solide en binnen weinige jaren geheel nieuw gebouwde mouterij en eeste, met dezelfde eest, moutkasten, koornzolders, pakhuizen mitsgaders stalling voor zeven paarden'. De gebouwen werden tot 1869 gebruikt als lakenfabriek.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Delft: Prinsenhof Tijdens het aanbrengen van een overkapping van de zogenaamde kruidentuin van het Prinsenhof konden archeologische waarnemingen in de funderingsleuven worden verricht. In een sleuf dwars over het midden van deze binnenplaats, min of meer evenwijdig aan de Oude Delft, kon de bodemopbouw worden bestudeerd tot een diepte van +50 cm NAP. Deze bestond uit ophogingslagen van klei en oude loopvlakken van humeus materiaal. Op een hoogte van +100 cm NAP kwamen al loopvlakken voor die, getuige de aanwezig scherven kogelpot- en Pingsdorfaardewerk, uit de late 12e eeuw dateren. Dit betekent dat het oorspronkelijke maaiveld hier aan het einde van de 12e eeuw al met tenminste 200-250 cm was opgehoogd, daar het natuurlijk maaiveld op deze locatie op ongeveer -100 cm NAP ligt. Deze ophogingslagen, waarschijnlijk in de vorm van huisterpen, zijn nog intact aanwezig en niet verder onderzocht.

Op drie plekken in de sleuf werden resten van meerdere haarden boven elkaar aangetroffen. De bovenste stookplek van twee van deze haardplaatsen lag op +125 cm NAP op een bakstenen werkvloer. Deze vloeren dateren aan de hand van de toegepaste baksteenformaten (27x7,5x7 cm) uit het midden van de 14e eeuw. Op hetzelfde niveau werd een penning van Louis de Crecy uit Vlaanderen (1322-46) gevonden. Sedert het einde van de 12e eeuw werd er op deze plek dus nauwelijks meer opgehoogd.

De onderlinge afstand tussen de drie haarden bedraagt telkens 8 m. Dit kan erop wijzen dat als de haarden min of meer middenin de vroegere percelen lagen, de bijbehorende kavels ongeveer 8 m breed waren. Ook enkele muren en uitbraaksleuven, die halverwege de haarden liggen, wijzen daar op.

Voorts werden er drie rechthoekige beerkelders aangetroffen, die niet verder onderzocht zijn. Het steenformaat van deze putten wijst op dateringen uit de 14e eeuw. Dit is voor Delft vrij vroeg. Dergelijke vroege beerputten wijzen in het algemeen op een relatief hoge sociaal-economische positie van eigenaren.

Omstreeks 1400 werd op de toenmalige percelen het St. Agathaklooster gesticht. In de loop van de 15e eeuw werden de oorspronkelijke huizen op die plaats gesloopt en vervangen door kloostergebouwen. Vanaf die periode werd het onderzochte terrein als binnenplaats gebruikt. Op deze binnenplaats lagen in de 17e eeuw enige waterputten en een rechthoekige waterkelder voor de opvang van regenwater. De kelder was gemetseld van ijsselsteen en bekleed met plavuizen. Ook werd nog de 17e-eeuwse uitbreiding teruggewonden van de Waalse kerk die de zuidkant van deze binnenplaats begrenst. Deze muur was gefundeerd op een laag planken.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Dordrecht: Dubbeldamseweg (afb. 14) Bij graafwerk ten behoeve van een tunnel onder het spoor Dordrecht-Lage Zwaluwe is in juli een harnas aangetroffen. De vondst, bestaande uit

Afb. 14. Dordrecht: Dubbeldamseweg. Harnas bestaande uit een borststuk en drie buikstroken. De foto is kort na de berging genomen. De tekening is gemaakt na conservering. Grootste breedte (inclusief bolling) 51 cm. Foto en tekening C. van der Esch, Papendrecht.

een borststuk met 3 buikstroken, werd gedaan door K. Middelham met een metaaldetector op een diepte van $-4,60$ m NAP, dat is $4,80$ m beneden maaiveld (Van der Esch 1995).

Het graafwerk voor de tunnelbak vond plaats onder het wegdek van de Dubbeldamseweg. Deze weg vormde met de Blekersdijk, Bagijnhof en Visstraat ooit een zijriviertje van de Dubbel in de polder Grootte Waard. De huidige Voorstraathaven is nog slechts een restant van deze Thure of Thuredrith.

In Holland stonden de gekozen bisschop Jan van Beieren en Jacoba van Beieren tegenover elkaar. Het Kabeljawse Dordrecht werd ingeklemd tussen de Hoekse troepen van Jacoba en haar man en neef Jan IV van Brabant. Met name in het gebied waar het harnas is gevonden, ten zuiden en zuidoosten van de stad, waren troepen gelegerd van Jan van Brabant, die volgens de bronnen flink wat verliezen hebben geleden. Een afbeelding van dit beleg uit ca. 1620 naar een ouder voorbeeld hangt in de raadzaal van het stadhuis.

Drie jaar na het beleg, in 1421, verdronk de Grootte Waard tijdens de St-Elisabethsvloed. Het landschap werd afgedekt door zand en klei.

Het harnas bleek zich te bevinden op de bodem van het voormalige veenriviertje onder afwisselend lagen zand en klei. De ligging van het harnas direct op de bodem van het riviertje rechtvaardigt derhalve de veronderstelling dat we van doen hebben met een depositie tijdens het beleg van Dordrecht in 1418.

Voor de determinatie is contact geweest met P.J. Puype, hoofdconservator van het Leger- en Wapenmuseum in Delft. Op grond van twee stilistisch enigszins vergelijkbare harnassen uit Tongeren en Luik in België dateert hij het Dordtse exemplaar rond 1460. Dit zou in over-

eenstemming zijn met het feit dat radiaal aangebrachte ribben over de borstplaat vroeg in de 15e eeuw nog niet voorkomen. Vermoedelijk is dit laatste echter te wijten aan het geringe aantal bekende exemplaren: de heilige soldaat-martelaar Quirinus van Neuss is in elke geval al vóór het midden van de 15e eeuw op pelgrimsinsignes in vol ornaat afgebeeld met een harnas met meerdere ribben (Köster 1984).

Ook op geologische gronden is het onwaarschijnlijk dat een geharnast soldaat bijna een halve eeuw na het beleg hier verdrongen zou zijn. Het gebied staat immers vanaf de St.-Elisabethsvloed onder water en dat zou tot gevolg gehad moeten hebben dat tussen het harnas en de veenbodem zand en klei was afgezet.

Tijdens de conservering van het harnas door Archeoplan in Delft kwamen verschillende details aan het licht zoals klinknagels, stukjes leder etcetera. Hieruit zou af te leiden zijn dat het harnas waarschijnlijk heeft toebehoord aan een piekenier/infanterist.

De vinder heeft de vondst geschonken aan de gemeente Dordrecht.

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

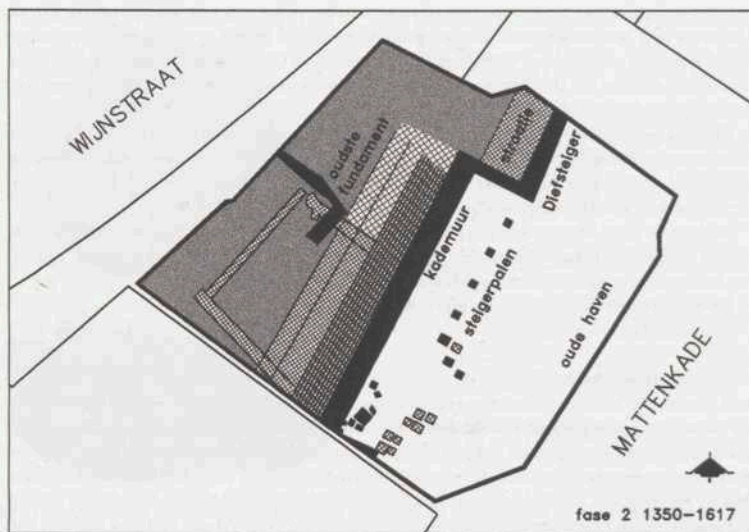
C. van der Esch

Dordrecht: Heisterbach Volgens de oudste en meest bekende 17e-eeuwse historicus van de stad Dordrecht, Mathijs Balen, zou ergens in de 14e eeuw nabij de stad Dordrecht het klooster Heisterbach zijn gesticht. Dat zal dan vroeg in de 14e eeuw zijn geweest, want hij vermeldt dat in tresoriersrekeningen uit het jaar 1309 een abt van dit klooster werd genoemd. Ook andere 17e-eeuwse schrijvers, zoals W. van Goudhoeven, J. van der Eyck en J. van Oudenhoven, maken melding van het bestaan van dit klooster bij Dordrecht. Volgens Van Dalen dateert het oudste charter over het klooster reeds uit 1203. Graaf Dirk VII van Holland zou met zijn vrouw Aleida een voornemen bekend hebben gemaakt om op eigen land een abdij van de Cisterciënser Orde te stichten. Daarom gaven zij een stuk land, genaamd Tempelveld, en wat financiën aan deze orde. Het klooster zou behoren tot de kloosterfamilie van de 12e-eeuwse abdij van Heisterbach bij Bonn. Mogelijk betrof het eerst een uithof, dat pas in 1410 uitgroeide tot een volwaardig klooster. In 1213 worden bezittingen van het Duitse klooster Heisterbach bij Dordrecht genoemd. Men kan derhalve aannemen dat het klooster tussen 1203 en 1213 moet zijn gesticht. Het klooster is als gevolg van de St.-Elisabethsvloed van 1421 ten onder gegaan.

Balen meende dat het klooster op de plaats lag van de in 1628 gebouwde hofstede van heer Damas van Slingelandt, maar echte aanwijzingen daarvoor gaf hij niet. Hardenberg wist niet precies waar het klooster lag, maar dacht op basis van een schilderij betreffende de St.-Elisabethsvloed dat het ten zuidoosten van de stad Dordrecht moet hebben gelegen. Volgens een schepenate uit 1414 lag het binnen de heerlijkheid Van der Merwede. De door Balen genoemde hofstede stond volgens Hardenberg en Lips gelijk aan de 16e-eeuwse buitenplaats Haaswijk, die op de hoek stond van de Oudendijk en de Haaswijkweg-Oost. Haaswijk werd in 1781 verkocht en kort daarna afgebroken.

Bij de ROB zijn in de jaren zestig waarnemingen gemeld van funderingen op 40 cm onder het maaiveld. Dit gegeven, tezamen met de hypothese dat op deze locatie mogelijk de resten van het voormalige klooster Heisterbach aan te treffen waren, leidde ertoe dat het terrein op de op 15 december 1994 gepresenteerde Archeologische Monumentenkaart van Zuid-Holland de status kreeg van 'terrein van hoge archeologische waarde'.

Eerder, op 24 november 1994, werd door Stichting De Hoop bij de gemeente Dordrecht een bouwaanvraag ingediend voor de totstandkoming van de eerste fase van een nieuw opvangcentrum voor drugsverslaafden, op de hoek van de Oudendijk en de Haaswijkweg-Oost.

Afb. 15. Dordrecht: Wijnstraat. Midden in de werkput bevindt zich de Laat-Middeleeuwse kademuur met de kenmerkende hoek van de Diefsteiger. Tussen Wijnstraat en Oude Haven werd een 14e- of 15e-eeuws huisfundament aangetroffen.

De gemeente was niet op de hoogte van de veronderstelde archeologische waarde van het terrein.

Direct na aantreden van de gemeentelijke archeoloog werd besloten duidelijkheid te verschaffen. Daartoe werd de Stichting RAAP verzocht een non-destructief onderzoek uit te voeren naar de aard en omvang van het vermoedelijke klooster. De resultaten van het archeologische vooronderzoek waren verrassend maar duidelijk: er werden op de aangegeven locatie geen aanwijsbare sporen van het Middeleeuwse klooster Heisterbach aangetroffen en de ooit opgemerkte muurresten behoren waarschijnlijk toe aan het 16e-eeuwse landhuis Haaswijk. Achteraf gezien had de melding bij de ROB nooit tot de conclusie moeten leiden dat hier fundamente van het klooster waren aangetroffen. Uit geologisch onderzoek blijkt namelijk dat de afzettingen ter plaatse van na de St-Elisabethsvloed (1421) een dikte hebben van ca. twee meter.

Gemeente Dordrecht

J.P.C.A. Hendriks

Dordrecht: Wijnstraat (afb. 15, 16 en 17) Van 2 oktober tot en met 10 november 1995 vond op de kop van de Wijnstraat het eerste oudheidkundige bodemonderzoek plaats onder leiding van de gemeentelijke archeoloog. De condities waaronder dit onderzoek mogelijk was, kunnen een voorbeeld genoemd worden voor waar goed overleg tussen archeoloog en projectontwikkelaar toe kan leiden. Het onderzoek werd uitgevoerd in samenwerking met aannemingsbedrijf A. de Vlaming bv, Drechwerk en de AWN-afdeling Lek- en Merwestreck.

Afb. 16. Dordrecht: Wijnstraat. Op de voorgrond een 17e- en 18e-eeuwse kelder, gemetseld tegen de 17e-eeuwse opbouw van de 14e-eeuwse kademuur. Op de achtergrond een deel van de kade uit het begin van de 17e eeuw. Links fundamenteën van een 19e-eeuws woonhuis.

De opgravingsput werd aangelegd op het terrein van het voormalige pand Wijnstraat 10, met een kleine overlap naar Wijnstraat 8. In totaal was de werkput 10 x 10 m groot. Het terrein van het in september 1995 afgebroken pand Wijnstraat 12/14 werd benut voor de tijdelijke opslag van het stort en het plaatsen van de kraan.

De oudste aangetroffen structuur behoorde tot een aan de bovenzijde 0,75 m brede kademuur, die aan de waterzijde was opgetrokken uit Belgische natuurstenen blokken (Gobertanger steen) en aan de achterzijde was voorzien van een brede vlijlaag, die de muur aan de onderzijde tenminste 3 m dik maakt. Deze kademuur maakte juist op de perceelsgrenzen een dubbele haakse bocht, met een verspringing van 1,4 en 1,9 m. Vóór de kademuur werd een groot aantal eikenhouten palen van een steiger aangetroffen. Aan de Wijnstraatkant van deze kademuur zijn sporen aangetroffen van bewoning. In een tweede fase werd deze kademuur opgegeven en vervangen door een nieuwe kademuur, opgetrokken uit ijsselsteentjes, op 4 m van de oudste kademuur. Deze tweede kademuur werd op diverse wijzen ondersteund: door middel van houten palen, trekbalen, muurijzers, steunberen en tussenmuren. Dit heeft echter niet kunnen voorkomen dat de muur sterk in de richting van de Wijnhaven overhelde.

In een derde fase werd de gehele ruimte tussen de Wijnstraat en de tweede kademuur in gebruik genomen voor het bouwen van huizen. Het overhellen van beide kademuren in de richting van het water heeft latere bouwers er niet van weerhouden om met name de tweede kademuur te gebruiken als fundament voor de achterzijde van hun huizen. In de fasen vier en vijf werden de aanwezige panden verbouwd. Vooral ter plaatse van Wijnstraat 10 zijn vele

Abt. 17. Dordrecht: Wijnstraat. De 14e-eeuwse kademuur, opgetrokken uit Gobertangersteen, met daarvoor palen van havenwerken. De kademuur werd in de 17e eeuw opgehoogd en door middel van tussenmuren verbonden met een nieuwe kademuur (1617). Eén van de tussenmuren werd bebouwd op een secundair gebruikte moerbalk, die ook nog eens als gebintdeel dienst heeft gedaan.

verschillende vloeropervlakken aangetroffen. In de voorlaatste fase deed de oudste kademuur nog dienst als scheidingswand, in de laatste fase was ook deze functie verdwenen.

De vele duizenden scherven van aardewerk, steengoed, pijpfragmenten, wand- en vloertegels en de vele honderden metalen voorwerpen, variërend van simpele gesmede spijkers tot bijzondere mantelhaken en pelgrimsinsignes, dienen de komende tijd geïnventariseerd en beschreven te worden, alvorens het mogelijk is om een nauwkeurige datering van de diverse fasen te kunnen geven. Ook een jaarringenonderzoek van het hout dat werd aangetroffen kan met het oog op een scherpe datering daartoe worden ondernomen. Desondanks is het nu reeds mogelijk de vijf verschillende fasen *grosso modo* van een chronologisch kader te voorzien, zonder dat de grenzen daarvan scherp vast liggen.

De tot fase a behorende kademuur staat afgebeeld als onderdeel van de 'Diefstiger' (Diefsteiger) op de stadsplattegrond van Dordrecht die de beroemde cartograaf Jacob van Deventer omstreeks 1545 tekende. De afbeelding is een *terminus ante quem*: de kademuur is dus ouder dan 1545. Op basis van de aangetroffen natuurstenen en aardewerkscherven wordt momenteel gedacht aan een datering in het midden van de 14e eeuw. De tot fase b behorende kademuur staat nog niet afgebeeld op de stadsplattegronden van Braun en Hogenberg (1581). Op deze kaart valt de brede monding van de Wijnhaven op, die in overeenstemming is met de bredere havenmond die uit de opgraving bekend is. Uit historische bronnen is bekend dat de Oude Haven/Wijnhaven in 1617 werd versmald. Het komt ons plausibel voor dat de tweede kademuur in die periode werd aangelegd. Kort daarna (fase c) werden de eerste

huizen gebouwd, met hun achterzijde op de tweede kademuur. Dit beeld komt tevoorschijn uit de plattegrond van Blacu (1645). In de 18e eeuw (fase d) werd het huis diverse malen verbouwd. Aan het begin van de 19e eeuw (fase e) werd de Mattensteiger aangelegd. Kennelijk was dat een sein voor een algehele nieuwe indeling van dit gebied. Vrijwel alle oude muren werden afgebroken en het terrein werd een halve meter opgehoogd, waardoor het opnieuw bouwrijp was. Met gebruikmaking van stenen uit de afgebroken gebouwen werd een nieuw gebouw opgetrokken, dat in de jaren zestig van de 20e eeuw ten slotte werd afgebroken om plaats te maken voor een parkeerplaats.

Gemeente Dordrecht

J.P.C.A. Hendriks

Giessenlanden: Giessenburg Begin 1995 is in Giessenburg de boerderij aan de Binnendamseweg nr 56 gesloopt ten behoeve van een niet agrarische nieuwbouwwoning (Koorevaar 1995). De binnendijs gelegen boerderij grensde met de voorgevel direct aan de dijk en maakte deel uit van de agrarische bebouwing langs de noordelijke Giessen-oever, die in oorsprong teruggaat tot de Middeleeuwse ontginningsperiode. Begin maart is door leden van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek de ondergrond met een 12 meter lange proefsleuf onderzocht.

De oudste nederzettingssporen werden gemiddeld 2,5 meter onder het loopvlak aangetroffen. Deze bestonden uit een ruim 7 meter breed komvormig pakket van mestplaggen, rustend op de kleiige oeverwalafzettingen van de Giessen. Uit ingravingssporen blijkt dat deze plaggenlaag verschillende malen is uitgegraven, waarschijnlijk voor bemestingsdoeleinden. Daarboven bestaat de bodem uit kleiige ophogingen met dunnere mestlaagjes.

Het gevonden aardewerk bestaat voor 49 procent uit kogelpot, 9 procent grijs, 16 procent Pingsdorf, 23 procent Andenne en 3 procent Limburgs (witbakkend). Jonger materiaal werd op deze plaats niet aangetroffen. Met de aardewerkvondsten kon geen duidelijke tijdsfasering in de ophogingen worden vastgesteld. Alleen dat het eerste woonvlak dateert van ongeveer het laatste kwart van de 11e eeuw en dat de ophogingen in het derde kwart van de 13e eeuw moeten zijn voltooid.

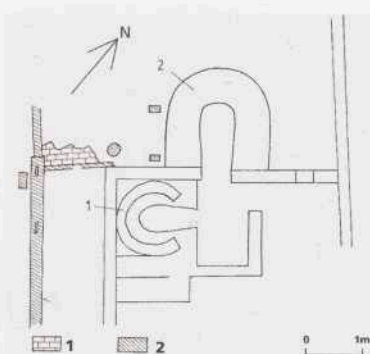
Uit het feit dat het plaggenpakket in binnendijkse richting na ongeveer 5 meter al eindigt en uit de ligging van een afvalkuil net daarachter, kan worden afgeleid dat het centrum van de eerste woonheuvel onder de dijk moet liggen. Dit lijkt bevestigd te worden door de opvallende bult in de weg voor de huidige boerderij. Een en ander betekent dat boerderij en woonheuvel in eerste instantie dichterbij de Giessen waren gesitueerd.

In het laatste kwart van de 13e eeuw moet de toen bestaande heuvel zijn opgenomen in de eerste ringbedijking rond de toenmalige Alblasserwaard (voltooiing 1277), waarvan toen ook de noord-oever van de Giessen deel uitmaakte. De daarvoor noodzakelijke verplaatsing van de boerderij in binnendijkse richting verklaart het ontbreken van jonger schervenmateriaal in de onderzoekssleuf.

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

T. Koorevaar

Gouda: Bolwerk (afb. 18) In verband met de uitvoering van twee grote projecten heeft de gemeente Gouda in 1995 een project-archeoloog aangesteld. Het gaat om de bodemsanering van het voormalig gasfabrieksterrein op het Bolwerk en om de vervanging van de riolering in de Nieuwehaven (zie hieronder), beide in de Goudse binnenstad. De projecten werden uitgevoerd in samenwerking met de Archeologische Vereniging Gouda en met financiële steun van de Provincie Zuid-Holland. Daarnaast zijn in 1995 op verschillende locaties kleinere onderzoeken gedaan door Gouda.

Afb. 18. Gouda: Bolwerk. Twee ovenfundamenten (1 en 2). Legenda: 1. bestrating, 2. hout. Tek. R.S. Kok, gem. Gouda.

Het Bolwerk is een terrein aan de rand van de binnenstad, dat vanaf de 14e eeuw bewoond is geweest. Tijdens de bodemsanering konden waarnemingen worden verricht (Kok 1996). Bij het onderzoek zijn onder andere delen van de stadsmuur uit de eerste helft van de 15e eeuw blootgelegd en kon een deel van de 15e-eeuwse plattegrond van het klooster St. Marie worden opgetekend. In het begin van de 16e eeuw werden op de muren van dit klooster eenvoudige huisjes gebouwd, waarin zich ambachtslieden vestigden. Achter één van de huizen zijn twee ovens opgegraven, mogelijk van een broodbakker (afb. 18). Pottenbakkersafval wijst op de lokale productie van roodbakkend aardewerk en van majolica. Verder zijn sporen aangetroffen van onder andere pijpenmakers, een speldenmaker en een looier/schoenmaker. Loodwitpotten en twee molenstenen kunnen in verband worden gebracht met de laat-19e-eeuwse aardewerfabriek van de firma Prince.

Gemeente Gouda, afd. SVM
 Archeologische Vereniging Golda

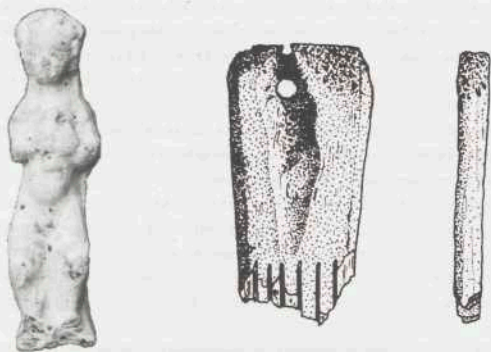
R.S. Kok
 M. van Dasselaar

Gouda: Nieuwehaven De Nieuwehaven is een gracht die rond 1350 is gegraven en in 1940 na de aanleg van een riool is gedempt. Bij de vervanging van dit riool werd de oude grachtvulling geroerd en konden waarnemingen worden verricht. Bij het onderzoek is een enorme hoeveelheid vondsten gedaan, waarvan de verwerking nog in volle gang is. De oudste vondsten dateren uit de 15e eeuw, zoals een ijzeren pijlpunt en een tinnen lepel. De jongste vondsten dateren uit het begin van deze eeuw, zoals emaille keukengerei en wieldoppen van een T-Ford. Ook hier zijn resten aangetroffen van kleipijpen- en aardewerkproductie.

Gemeente Gouda, afd. SVM
 Archeologische Vereniging Golda

R.S. Kok
 M. van Dasselaar

Gouda: Westerkade Naast de twee gemeentelijke opgravingen vond in 1995 ook een aantal kleinere opgravingen en waarnemingen plaats. Bij diverse bouwprojecten werd de Archeologische Vereniging Golda in staat gesteld een onderzoek uit te voeren, zoals in of achter de panden aan de Korte Vest 1, Turfmarkt 73, Hoge Gouwe 93 en Westhaven 62. Tussen de Wachtelstraat en de Westerkade vond een opgraving plaats voorafgaand aan de bouw van een supermarkt. Hierbij zijn resten aangetroffen van funderingen uit de 15e tot 18e eeuw. De vondsten bestaan voornamelijk uit 17e-eeuws materiaal, waaronder voor Gouda opvallend

Afb. 19. Graafstroom: Bleskensgraaf. Rechts een wolkaarderskammetje uit de 11e eeuw, schaal 1:1. Tek: T. Koorevaar. Links een devotiebeeldje van het Christuskind uit de 15e eeuw, schaal 1:2. Foto F. Bakker.

veel glas. Op deze plaats stond in de 17e eeuw namelijk de Stadsherberg, gelegen net buiten de stadspoort aan de Gouwe, de belangrijke vaarroute naar Amsterdam. Van ca. 1400 tot 1574 heeft hier het Goudse Leprozenhuis gestaan, waarvan mogelijk een klein beerkelderij is gevonden.

Gemeente Gouda, afd. SVM
Archeologische Vereniging Golda

R.S. Kok
M. van Dasselara

Graafstroom: Bleskensgraaf (afb. 19) In de zomer van 1995 is in Bleskensgraaf de historische boerderij aan de Dorpsstraat 16 gesloopt. Vervolgens is de daaronder gelegen woonheuvel archeologisch onderzocht door leden van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek (Koorevaar 1995).

De stratigrafie van het anderhalve meter dikke ophogingspakket werd vastgesteld door middel van twee loodrecht op elkaar aangelegde onderzoekssleuven met een totale lengte van ca. 30 meter. Uit het verkregen profiel en de aardewerkvondsten blijkt het eerste woonvlak rond het midden van de 11e eeuw te zijn aangelegd op een kleiige laag van ca. 20 cm dikte op het veen over een oppervlakte van naar schatting 18 bij 10 meter. Uit dit eerste nederzettingvlak werden 210 aardewerkfragmenten geborgen, bestaande uit 44 procent handgevormd kogelpotaardewerk, 8 procent Pingsdorf, 33 procent Andenne en ruim 12 procent (bruin)grijs aardewerk. Hieruit valt af te leiden dat het eerste nederzettingvlak tot in de eerste helft van de 13e eeuw gehandhaafd bleef. In dit eerste woonvlak tekende zich bovendien een wandspoor af, bestaande uit vlechtwerkresten, hutteleem en een aangepunte paal. ¹⁴C-onderzoek van deze paal leverde een meest waarschijnlijke datering op die nog voor het midden van de 11e eeuw ligt. Verder werd in deze laag nog een fragment van een benen wolkaarderskammetje gevonden (afb. 19).

Vervolgens is rond het midden van de 13e eeuw een begin gemaakt met een gedeeltelijke ophoging in het midden van de boerderij, die kort daarna in achterwaartse en voorwaartse richting is uitgebreid. Tegen de achterbegrenzing van deze eerste ophogingen werd een

wandspoor aangetroffen van beleemd vlechtwerk, hetgeen erop wijst dat de 13e-eeuwse ophogingen binnen de boerderij-omtrekken moeten zijn aangebracht. Het aardewerk geeft aan dat deze eerste ophogingssituatie gedurende de 14e en 15e eeuw gehandhaafd bleef. Een aardige vondst uit deze ophogingslagen was een vrijwel gaaf 15e-eeuws devotiebeeldje van het Christuskind (afb. 19).

In de 16e eeuw werd de tot dan toe bestaande woonheuvel en de boerderij naar achteren verlengd. Vervolgens is de woonheuvel in zijn geheel opgehoogd en verbreed. Daarop werd een nieuwe boerderij gebouwd met steenbouw in het voorhuis.

In 1643 werd deze boerderij waarschijnlijk als gevolg van vererving verder uitgebreid met een tweede stenen voorhuis tot aan de weg. Deze uitbreiding blijkt uit de tekst op een gedateerde gevelsteen in de voorgevel: *Die onberecht/bij den wech iets wil maken/Schijnt te poogen/den Hemel hooge daar aan te raeken/1643.*

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

T. Koorevaar

's-Gravenhage: Bierstraat In de maanden november en december is naar aanleiding van een nieuwbouwproject een opgraving verricht ter plekke van de gesloopte panden Bierstraat 7-11. Al eerder in 1992 en 1994 zijn de daartegenover gelegen nummers 6-20 opgegraven. De panden zijn in 1638 gebouwd. Eén huis had oorspronkelijk al een dubbele breedte: 12 meter in plaats van de in de Bierstraat gebruikelijke 6-6,5 meter. De huizen zijn op palen gefundeerd. Deze zijn door het ophogingszand en het veen heen geslagen tot op de bovenzijde van het strandvlaktezand. In beerkelders en waterputten is 17e- tot 19e-eeuws bewoningsafval gevonden. Ongeveer een kwart van het terrein was middelmatig tot zwaar vervuild en is daarom niet onderzocht.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

M.M.A. van Veen

's-Gravenhage: Bleijenburg Naar aanleiding van nieuwbouwplannen voor de locatie Bleijenburg 4, 6, 8 en 30/32 werd in januari een onderzoek verricht op het terrein van de nummers 8 en 30/32. De grond ter plaatse van de nummers 4 en 6 was zo zwaar verontreinigd dat hier geen archeologisch onderzoek kon worden uitgevoerd. De opgravingslocatie ligt op de zuidflank van de strandwal waarop het centrum van Den Haag gelegen is, net voordat deze overgaat in het aangrenzende strandvlakteveen. Ter plaatse van het huidige Bleijenburg liep in de 16e eeuw een gracht met aan weerszijden weilanden en boomgaarden. Aan het begin van de 17e eeuw verschenen hier kleine huisjes. In 1685 werd de gracht gedempt en tot straat gemaakt.

Tijdens het onderzoek werden ter hoogte van nummer 8 de funderingen aangetroffen van een vroeg 17e-eeuws huis. Deze waren ingegraven in een dunne ophogingslaag, die direct gelegen was op het ongestoorde zand. Op het achtererf bevond zich een tonput met daarin een grote hoeveelheid aardewerk en glas dat in de tweede helft van de 17e eeuw gedateerd kan worden. De locatie van nummer 30/32 met ernaast gelegen tuin was voor een groot deel verstoord. Afgezien van enkele 17e-eeuwse en latere fundamentresten werden hier geen sporen aangetroffen.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

E. Jacobs

's-Gravenhage: Grote Markt In de maanden oktober en november is er een proefonderzoek gedaan op het plein van de Grote Markt. Aanleiding was het voornemen van de dienst Stadsbeheer een aantal nieuwe leidingen te leggen ten behoeve van de aan te leggen tramtunnel door de Grote Marktstraat.

In de sleuven op de Grote Markt en die langs de verkeersweg de Grote Markt zijn sporen uit de 14e-17e eeuw aangetroffen. De oudste sporen bestaan uit ophogingslagen met afval uit de periode 1350-1425. Enkele muurfragmenten en puinkuilen dateren uit de periode waarin het klooster St. Elisabeth hier stond (vanaf ca. 1443). Na de Reformatie zijn delen van het klooster afgebroken. Aan de overgebleven gebouwen werden aan het einde van de 16e eeuw en het begin van 17e eeuw nieuwe huizen toegevoegd die door particulieren werden bewoond. Over de achtererven van deze huizen is een sleuf aangelegd, waarin muurwerk, een aantal beerkelders en een waterput zijn aangetroffen. Over enkele jaren zal het plein worden verlaagd. Voorafgaande daaraan zal een opgraving noodzakelijk zijn.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

M.M.A. van Veen

's-Gravenhage: **Rekenkamer** (afb. 20) Van januari tot en met begin april werd verder gedaan met het archeologisch onderzoek op het terrein begrensd door Lange Voorhout, Kleine Kazernestraat, Kazernestraat en Bajonetsteeg.

Rond 1400 werd op deze locatie, die op de noordflank van de strandwal gelegen is, een klooster van de Orde der Dominicanen gesticht. De kloosterkerk op de hoek van het Lange Voorhout en de Parkstraat is hier een restant van. De hoofdgebouwen van het klooster lagen aan de noordzijde van de kerk. Langs de huidige Kazernestraat lag een zijvleugel. Het terrein tussen deze zijvleugel en het lange Voorhout was ingericht als sier- of moestuin.

Voorafgaand aan de sloop van de oude gebouwen van de Rekenkamer werd bouwhistorisch onderzoek verricht. Hieruit bleek dat binnen een van deze gebouwen nog een restant van de oostelijke zijgevel van de eetzaal van het klooster aanwezig was. Waarschijnlijk dateert deze in eerste aanzet uit het midden van de 15e eeuw. In het midden bevindt zich een gotische poort met aan weerszijden vier ramen. Deze raampartijen zijn nog tijdens de kloosterfase enkele malen verbouwd. Deze muur is behouden en heeft een plaats gekregen in het tuinontwerp van de nieuwbouw.

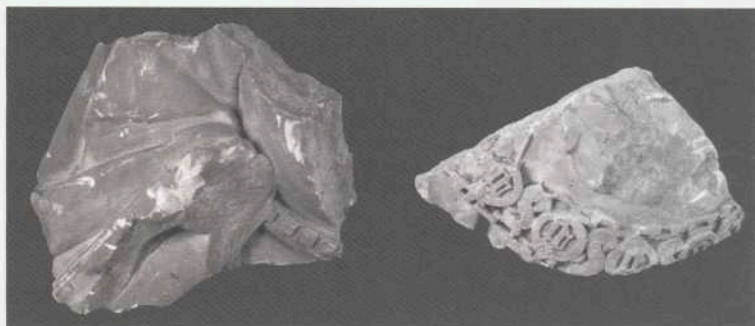
In 1583 werd het klooster voor een groot deel afgebroken waarna er op het terrein diverse particuliere gebouwen verrezen, onder andere voornamelijk huizen aan de zijde van het Lange Voorhout.

Tijdens het archeologisch onderzoek kon worden vastgesteld dat er op een zeker moment op het Oud Duin een akker was aangelegd. Aangezien hierin geen vondsten werden aangetroffen kan deze fase niet gedateerd worden.

Tot de oudste dateerbare sporen behoren drie greppels, een aantal afvalkuilen en een ophogingslaag. Op basis van de stratigrafie en het materiaal kunnen deze sporen in het laatste kwart van de 14e eeuw gedateerd worden. Bekend is dat op de locatie van de opgraving in deze periode een voornaam pand gelegen was dat onder andere in bezit was van de familie Van Arkel. Waarschijnlijk vormden de aangetroffen greppels de afscheiding van dit pand.

Tot de kloosterperiode behoorden enkele fundamentresten. Het gaat daarbij om delen van de kelders die behoorden bij de rondom het pandhof gelegen hoofdgebouwen en de langs de Kazernestraat gelegen zijvleugel. De aanleg van de kelders dateert uit het midden van de 15e eeuw, terwijl de zijvleugel mogelijk pas in de 16e eeuw verscheen. Een afvalkuil bevatte een hoeveelheid glaswerk uit de tweede helft van de 15e en het eerste kwart van de 16e eeuw.

Tot de bijzondere vondsten behoren twee fragmenten van natuurstenen beelden, die uit het derde kwart van de 15e eeuw dateren (afb. 20). Waarschijnlijk zijn het onderdelen van een grafmonument dat ooit in de kloosterkerk heeft gestaan.

Afb. 20. 's-Gravenhage: Rekenkamer. Twee fragmenten van natuurstenen beelden.

De periode na de afbraak van het klooster werd vertegenwoordigd door een verscheidenheid aan fundamentresten, afvalkuilen en beerputten. Deze laatste geven een goede indruk van de welstand van de mensen die zich in de 17e en 18e eeuw aan het Lange Voorhout vestigden. Zo bevatten enkele putten naast aardewerk veel bijzonder glaswerk.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

E. Jacobs

's-Gravenhage: Spui 39 t/m 43 Naar aanleiding van nieuwbouw op de hoek Grote Marktstraat/Spui werd in maart en april een onderzoek uitgevoerd ter plaatse van Spui 39-43. De ondergrond bestaat uit veen, dat een onderdeel vormt van de zuidelijk van het centrum van Den Haag gelegen strandvlakte.

Van oorsprong is het Spui een kanaal dat in 1344 gegraven werd als verbinding tussen het Binnenhof en de Vliet. In 1860 werd het deel tussen de Spuistraat en de Nieuwe Kerk gedempt. Het pand Spui 41 wordt in de historische bronnen voor het eerst in 1358 genoemd. Ook de andere twee panden dateren uit de tweede helft van de 14e eeuw. In de 17e eeuw was in nummer 39 een herberg gevestigd.

Uit het onderzoek bleek dat het terrein tot het midden van de 14e eeuw braak heeft gelegen. De bovenzijde van het veen bestond uit een laagje ingetrapt vuil met daaroverheen een ophogingslaag waarin de funderingen van de 14e-eeuwse huizen waren ingegraven. Het ging daarbij om ondiepe panden die met de voorzijde langs de huidige rooilijn gelegen waren. Van deze vroegste fase werden enkele fundamentresten en delen van kleivloeren aangetroffen. De huizen zijn van meet af aan in steen opgetrokken. Sporen van houtbouw ontbraken. Met het voortschrijden van de tijd werden de huizen naar achter toe vergroot. Deze ontwikkeling kon goed gevolgd worden aan de hand van het naar achter toe opschuiven van de afvalkuilen en de beerputten. Een van de 15e-eeuwse afvalkuilen bevatte het complete skelet van een paard. De meeste beerputten dateren uit de 16e en 17e eeuw. De inhoud bestaat voornamelijk uit aardewerken en glazen gebruiksvoorwerpen.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

E. Jacobs

's-Gravenzande: Vaartplein In de maanden mei en juni van 1995 werden de hoofdrioleringsbuizen van het Vaartplein en omgeving vernieuwd. Hiervoor ging een groot gedeelte

van het Vaartplein en de straten die hiervan aftakten tot op grote diepte op de schop. Bij deze werkzaamheden werden op verschillende plaatsen zware stukken muurwerk aangetroffen.

Nog tot in deze eeuw was het Vaartplein de haven van 's-Gravenzande. Het water liep vanaf de Veilingkade tot aan het Vaartplein, waar het een haakse bocht maakte in zuidelijke richting. In dit doodlopende havenbekken waren kades waaraan de beurtschippers hun vracht konden laden en lossen.

Het meeste muurwerk dat tijdens de graafwerkzaamheden is aangetroffen zal restant van die kademuren geweest zijn. Het muurwerk was opgemetseld uit verschillende soorten en maten baksteen, hetgeen duidt op herstellingen en aanvullingen die over een zeer lange periode zijn aangebracht. De kademuren waren van vrij zwaar metselwerk, 60 à 65 cm dik. De onderkant van de fundering bevond zich op ongeveer twee meter onder het huidige maaiveld. De kademuren waren in het geheel gemetseld, direct op een kleilaag.

Aan de noordzijde van het Vaartplein bevindt zich een groot en monumentaal oud pand. Ten tijde van de werkzaamheden was hierin een slijterij gevestigd, nu staat het pand leeg. Dit gebouw, waarin nog 17e- en 18e-eeuwse bouwelementen zijn te herkennen, dateert waarschijnlijk uit de 17e eeuw. Destijds was het gebouw onderdeel van het complex van de buitenplaats Vreeburgh. In de rioleringsleuf die evenwijdig aan de zijgevel van dit pand werd uitgegraven, werd een zwaarder stuk muurwerk aangetroffen dan de kademuren in de leuf aan de westzijde van het plein. Deze muur was bijna 1 meter dik en 4 à 5 meter lang. Het was niet mogelijk de lengte precies te bepalen, omdat een groot deel van dit muurwerk al was weggesloopt. Het werd bovendien niet duidelijk wat de functie van dit muurwerk geweest is. In dezelfde leuf en ook in de leuf die vanaf het Vaartplein de Vreeburghlaan inliep, werd Laat-Middeleeuws schervenmateriaal aangetroffen, een grote concentratie leisteen en verschillende fragmenten kloostermoppen. De oudste scherven waren te dateren in het einde van de 13e en het begin van de 14e eeuw. Vrijwel zeker hebben we hier te maken met overblijfselen van het voormalige begijnhof, dat zich op deze locatie bevond en waarop later de buitenplaats Vreeburgh is aangelegd.

Bron: *Jaarverlag Westlands Museum voor Streek- en Tuinbouwgeschiedenis 1995* (T. Immerzeel)

Leiden: Roomburg zie Romeinse Tijd.

Leiden: Gemeentearchief Nieuwbouw van het gemeentearchief aan de Boisotkade maakte onderzoek naar de vroegste bewoningsfasen mogelijk. Het gebied maakt deel uit van de stadsuitbreiding van 1386-89. Bekend was dat er toen op en in de directe omgeving van het terrein scheepmakers, een schuitvoerder en bleker, een warmoezenier, een mandenmaker en een schrijnwerker woonden.

De opgegraven resten bestonden voornamelijk uit mestkuilen en waterputten en enkele funderingen van kleine eenvoudige huizen. Het merendeel van de beerputten was gevuld met eenvoudig huisafval. Luxe-goederen ontbraken nagenoeg. Op grond van het aardewerk zijn de meeste beerputten te dateren in de 15e en 16e eeuw. Tevens werden de 16e-eeuwse kademuren van de gedempte Binnenvestgracht aangetroffen. De gracht bleek reeds in de 19e eeuw geschoond te zijn. De Binnenvestgracht werd voorafgegaan door een 14e-eeuwse sloot met beschoeiing. In de Boisotkade zelf waren de verschillende ophogingslagen goed waarneembaar. Van de stadsmuur werd alleen een uitbraaksleuf aangetroffen. De stadsmuur bleek, vermoedelijk vanwege de waarde van de stenen, compleet te zijn afgebroken.

Gem. Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Leiden: Hogewoerdse Poort Tijdens de vernieuwing van de walmuren kwam de fundering van de buitenpoort van het Hogewoerdbolwerk tevoorschijn. Reeds eerder waren resten van de binnenpoort aangetroffen onder de Hoge Woerd (Van Peursen 1987). De buitenpoort stamt uit 1592. Het ontwerp is van mr Adriaan Antonisz van Alkmaar, landmeter en ingenieur van de Staten van Holland. Door de stadsuitbreiding van 1659 werd het bolwerk in dat jaar geslecht. De gevonden fundering maakte deel uit van de linkerzijde van de buitenpoort. De poort was gefundeerd op 3,5 tot 4,2 meter lange palen met een doorsnede van gemiddeld 30 cm. Op de palen waren zware houten liggers aangebracht waarop de stenen fundering stond. In de fundering werden diverse houten palen aangetroffen die de aanzet vormen van de houten brug die het bolwerk met de buitengebieden verbond.

Gem. Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Leiden: Kort Galgewater In juli en augustus is onderzoek uitgevoerd op een terrein aan het Kort Galgewater. In totaal kon ca. 900 vierkante meter onderzocht worden.

Een groot gedeelte behoorde tot het mannenklooster St. Hieronymusdal of Lopsen. Het klooster was in de wijde omtrek bekend om de talloze manuscripten die er geschreven en geïllustreerd werden. De precieze stichtingsdatum van het klooster is niet bekend, maar het klooster wordt voor het eerst genoemd in 1404. Het klooster werd op last van het gemeentebestuur afgebroken in december 1572. Bij de gronduitgifte van 1611 kwam het terrein in handen van de broers en brouwers Floris en Hendrick van Swieten. Zij vestigden op deze plaats een bierbrouwerij, genaamd De Hamer.

Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat het terrein in de eerste helft van de 14e eeuw opgehoogd was met 70 tot 150 cm (zuidzijde). In de 16e eeuw werd het terrein opgehoogd met een kleipakket van 15 tot 30 cm. Kenmerkend voor de 14e en 15e eeuw zijn een zevental greppels die noord-zuid georiënteerd zijn. Waarschijnlijk hebben de greppels een belangrijke rol gespeeld in de afwatering van het terrein. Uit deze eerste eeuwen zijn alleen twee waterputten en een keur aan afvalkuilen opgetekend. Een tweetal beerputten en een waterput behoren tot de schamele resten uit de 17e eeuw.

Vaststaat dat er veel meer moet zijn geweest. Dit bewijst een 40 cm dikke puinlaag. Waarschijnlijk werd met de sloop van het klooster de omringende bebouwing neergehaald om de Spanjaarden geen onderdak te verschaffen. Van de bierbrouwerij werd slechts een houten bak met plankenbodem aangetroffen. De bak heeft waarschijnlijk als gistbak dienst gedaan.

In totaal zijn negen munten c.q. penningen gevonden. De munten behoren alle tot de meer gangbare typen en nominaties. De verschillende insignes zijn te dateren tussen 1300 en 1500. Naast schoeisel uit de periode van het begin van de 14e eeuw tot 16e eeuw werden twee goed geconserveerde 14e-eeuwse messcheden gevonden. Twee van drie stukjes opgegraven textiel zijn gemaakt van wol, waarvan één verwerkt is tot vilt.

Gem. Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Leiden: Pieterskerkhof Rioleringswerkzaamheden op het Pieterskerkhof maakten onderzoek naar het kerkhof noodzakelijk. Over een lengte van 46 meter met een gemiddelde breedte van 3 meter werd een rioolsleuf met een gemiddelde diepte van ca. 2,5 meter aangelegd. Van 1,80 m (+0,20 m NAP) tot 2,20 m (-0,20 NAP) onder maaiveld bevonden zich wisselend één, soms twee lagen met kisten. Deze waren nog geheel intact. Op basis van de stratigrafie kunnen de oudste graven mogelijk in de 14e eeuw geplaatst worden. Dit betekent dat het kerkelijk terrein al in de 14e eeuw omvangrijker was dan bekend.

Onder de oudste graven werd muurwerk uit de 13e eeuw aangetroffen. Het betrof onder andere een riool en een overkluizing met een breedte van ca. 90 cm. Hoogstwaarschijnlijk is hier sprake van een oude uitwatering op de vóór 1388 gedempte Hofgracht. Onder dit muurwerk kwam op -0,20 NAP een in dikte variërende ophogingslaag voor, zoals we die kennen van de opgraving in de Breestraat (Hallewas 1981). Op het Pieterskerkhof is de ophogingslaag wisselend 0,40-0,60 cm dik. Het pakket bestaat uit laagjes schone blauwe klei, afgewisseld met twee of drie donkerbruine opgebrachte mestachtige/venige lagen vol organische resten. Op grond van het erin aanwezige aardewerk (Pingsdorf, Andenne en Paffrath) kunnen de lagen worden gedateerd tussen 1150 en 1275.

Gem. Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Leiderdorp: Leythenrode In de bouwput voor de nieuwe vleugel van het tehuis Leythenrode was het mogelijk enige waarnemingen te doen en een globale plattegrond te tekenen. In deze omgeving heeft sinds het begin van de 15e eeuw het klooster Engeldael gestaan, dat in de jaren 1574-77 in fasen geheel is afgebroken. Al bij de aanleg van de woonwijk hier in de late jaren zestig zijn vondsten gedaan, een opgraving heeft evenwel nooit plaats gevonden. Aangetroffen zijn: een brede uitbraaksleuf vol grote brokken puin van een wellicht onderkelderd gebouw, een merkwaardig, vrijliggend, klein rond fundament uit kloostermoppen en een beerput. Uit de put kwam onder andere een aardige verzameling laat-16e-eeuws aardewerk en een fragment van een kalkstenen tracering.

AWN-afd. Rijnstreek

D. van der Kooij

Midden-Delfland 2: Oude Campspolder In het reconstructiegebied Midden-Delfland werden in 1995 slechts enkele inrichtingsplannen verwezenlijkt die een archeologische begeleiding rechtvaardigden. Opgravingen werden in dit jaar niet uitgevoerd. De archeologische oogst is dan ook veel beperkter dan in de voorgaande jaren (zie ook onder Prehistorie).

Bij de inrichting van een perceel langs de Oude Campsweg in het kader van het Tuinbouwstructuurplan werden ondermeer de reeds aanwezige sloten verbreed. In het talud van een van deze sloten trof K. van Dijk uit De Lier ruim onder de recente bouwvoor scherven aan van Laat-Middeleeuws aardewerk. Bij nadere inspectie bleek vondstmateriaal over een afstand van ongeveer 100 m voor te komen, ook in de uitgeworpen grond. Afgezien van wat botmateriaal gaat het daarbij overwegend om scherven van kogelpotten, Paffrath- en Pingsdorf-aardewerk, samen vele tientallen fragmenten. Een deel van het materiaal lag *in situ* in het hier aanwezige kleipakket, direct onder of onderin het Duinkerke III-kleidek. Gezien het aantal vondsten heeft in de nabijheid waarschijnlijk een (verspoelde?) woonplaats gelegen, die te dateren is in de eerste helft van de 12e eeuw. Het enig waarneembare grondspoor, vermoedelijk een sloot, is evenwel recenter gegraven. Tussen de Middeleeuwse scherven uit dit spoor bevond zich ook een inheems-Romeins wandfragment.

IPL, Leiden

P.W. van den Broecke

(ook in: *Jaarverslag Westlands Museum voor Streek- en Tuinbouwgeschiedenis 1995*)

Naaldwijk: Honselersdijk-Dijkstraat 29 Aan de Dijkstraat werd een pand afgebroken, waarna in de bouwput voor een nieuw te bouwen woning sporen uit de 12e-15e eeuw tevoorschijn kwamen. Het gaat hier om bewoningssporen uit de periode waarin het dorp Honselersdijk is ontstaan.

In de uitgegraven bouwput waren verschillende verkleuringen te zien. Bij het 'opschaven'

van de grond met een scherpe schop bleek het hier te gaan om sporen van ingravingen zoals greppels, afvalkuilen en enkele paalgaten. In deze greppels en afvalkuilen werden aardewerkscherven uit de 12e, 13e, maar vooral 14e eeuw gevonden. Deze kuilen en greppels hebben vrijwel zeker bij een houten boerderij gehoord, die dan aan het einde van de 12e eeuw gebouwd moet zijn. Van het gebouw zelf is niets teruggevonden, de twee paalgaten die werden aangetroffen moeten van iets anders geweest zijn. Aan de situering van de greppels konden we afleiden dat we de buitenste randen hadden vrijgelegd van zogenaamde huisgreppels. De greppels liepen in westelijke richting weg onder het naburige perceel Dijkstraat 27, waar de boerderij gestaan zal hebben.

Verder werden er op het terrein grote fosfaatplekken aangetroffen. Fosfaatplekken ontstaan doorgaans door het langdurig deponeren van dierlijke mest, waarbij de fosfaten de grond indringen. Dit komt veelvuldig voor op boerenerven.

Hier en daar werd in de bouwput een enkel stukje muur gevonden die bestond uit 15e-eeuws baksteen. Deze baksteen is secundair gebruikt voor de bouw van een mogelijke opvolger van de houten boerderij. Op het achterterrein werd op 45 cm onder het huidig maaiveld een straatje vrijgelegd van gele ijsselsteentjes, dat vrijwel zeker ook tot de 16e-17e-eeuwse opvolger van de boerderij behoorde.

Bron: *Jaarverslag Westlands Museum voor Streek- en Tuinbouwgeschiedenis 1995* (T. Immerzeel)

Papendrecht Door leden van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek is tijdens grondwerkzaamheden ten behoeve van nieuw te bouwen woningen in april een Laat-Middeleeuws terpje ontdekt en opgegraven op de zuidflank van de Papendrechtse stroomrug. In het verleden, voornamelijk in de zestiger jaren, is een aantal kleine boerderijen op deze stroomrug aangetroffen. Wellicht stonden zij in verbinding met een primitieve weg die duidelijk afwijkt van de eerste bewoning aan de Merwededijk.

De woonplek onder het Irispad, tegen de Goudenregenstraat, heeft een diameter gehad van ca. 25 m. De bovenste cultuurlaag lag op -1,15 m NAP en de onderkant op -1,85 m NAP (maaiveld -0,85 m NAP) met daartussen afvallen. Deze afvallen bevatten resten van begraven (huis)dieren, Paffrath-, blauwgrijs- en grijs kogelpotaardewerk, fragmenten Andenne, meest enkelzijdig geglaazuurd rood aardewerk en enig protosteengoed. Dit alles was vergezeld van houtskool, enkele baksteenfragmenten en hoogstwaarschijnlijk stukjes huttenleem. Datering 12e tot eerste kwart of eerste helft van de 14e eeuw.

Bron: *Grondig Bekeken* 11 nr 1, 1996 (C. van der Esch en T. Koorevaar)

Pijnacker: Ned. Herv. kerk Tijdens de aanleg van de bouwput voor een nieuwe consistoriekamer tegen de oostzijde van de Nederlands Hervormde kerk van Pijnacker werd de oude koorluiting teruggevonden van de Middeleeuwse kerk. Het muurwerk dat vroeger aansloot op het schip van de kerk was bij de afbraak van het koor in 1893 geheel weggesloopt. De driezijdige koorluiting bleek tot ongeveer 50 cm onder het maaiveld te zijn uitgebroken. Op de hoekpunten van het koor stonden tegen de buitenzijde steunberen. De fundering was tweeneenhalf steens breed. De onderzijde van de muur lag precies op de top van het oorspronkelijke maaiveld (-164 cm NAP) en was gefundeerd op een 1 m dik pakket puin. Op grond van het steenformaat (30/31x15/14x8,5 cm) is een datering in het derde kwart van de 13e eeuw aannemelijk, maar de ligging van de voet van de muur op de oorspronkelijke maaiveldhoogte geeft aan dat de koorluiting niet tot de oudste bouwfase behoort. Een tweedehands gebruik van de stenen kan niet worden uitgesloten.

Zowel binnen als buiten de koorsluiting werden begravingen aangetroffen in een grijs-bruine zandige laag. De oudst aangetroffen begraving lag op een diepte van -200 cm NAP in ongeroerde zavelige klei van de Afzettingen van Duinkerke I. Het skelet lag oost-west met het hoofd naar het westen. De voeten waren door het graven van de met puin gevulde funderingsleuf van de koorsluiting verstoord. Dit geeft andermaal aan dat er al werd begraven bij een oudere kerk voordat het koor werd gebouwd. Een zoekleuf binnen het verdwenen koor-gedeelte tot aan de huidige kerk leverde geen sporen op van een oudere kerk, zodat moet worden aangenomen dat deze voorganger zich binnen de afmetingen van de huidige kerk zal bevinden. Het is onduidelijk of de directe voorganger van steen was of van hout.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Rotterdam: Korte Hoogstraat In de bouwput voor de sloop en nieuwbouw van het Hema-gebouw aan de westzijde van de Korte Hoogstraat kon enig archeologisch veldwerk worden verricht. Het komt nu in de binnenstad van Rotterdam vaker voor dat gebouwen van na de Tweede Wereldoorlog gesloopt worden. Door de venige ondergrond van Rotterdam zijn afval- en bewoningslagen vaak zo diep weggezakt dat zelfs onder moderne onderkelderde gebouwen (fragmenten van) het bodemarchief nog intact is (zijn).

Het belangrijkste vastgelegde gegeven is een profiel van 20 m lengte en 3,5 m hoogte, dat grotendeels kon worden gedocumenteerd. Het profiel ligt ruwweg evenwijdig aan de vroegere rooilijn van de Korte Hoogstraat. De Korte Hoogstraat maakte onderdeel uit van de Laat-Middeleeuwse rivierdijk langs de Nieuwe Maas.

Het profiel doorsnijdt de achterzijde van drie percelen, die oorspronkelijk ca. 8 m breed waren. Door het ophogen van de percelen met mest, klei- en afvallen zijn in de tweede helft van de 14e eeuw terpachtige structuren ontstaan, waartussen oorspronkelijke laagtes aanwezig waren.

Door verdere ophogingen en vermoedelijk verdichting van de bebouwing verdwenen deze laagtes al snel. Het oudste aangetroffen muurwerk dateert uit het begin van de 15e eeuw. Opvallend is dat op het veen in de ondergrond op ca. -5,50 m NAP geen natuurlijke kleiafzetting aanwezig is. Mogelijk is deze klei afgegraven voor de aanleg van de rivierdijk.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran en Y. Burnier

Rotterdam: Gasfabriek Kralingen zie Prehistorie.

Rijswijk: Kerkstraat Bij de aanleg van de hoofdriolen in de jaren zeventig in de Kerkstraat werden twee incomplete steengoedkruiken aangetroffen. De kruiken dateren uit de periode 1350-1425 en zijn afkomstig uit het Duitse Rijngebied. Dit jaar zijn ze overgedragen aan het gemeentelijk depot voor bodemvondsten, samen met twee medicijn- of parfumsflesjes uit de 19e eeuw, eveneens in de Kerkstraat gevonden.

Gem. Rijswijk, dienst Openbare Werken, afd. Bouwkunde

J.M. Koot

Rijswijk: Rijswijkse Bos-Prinsenvijver (afb. 21) Het Rijswijkse Bos is een overblijfsel van de tuin die destijds rondom Huys ter Nieuburch lag. Dit paleis werd in opdracht van prins Frederik Hendrik gebouwd in de periode 1631-35. In de uitgestrekte tuin werden in 1641-42 drie fonteinen met een 'pomp huys' gemaakt. Op de afbeeldingen van het paleis komt een bijgebouw voor dat éénmaal het 'water huys' wordt genoemd. Op elke prent is het gebouw echter op een andere wijze afgebeeld. De benaming van het gebouw maakte een relatie met

Afb. 21. Rijswijk; Huys ter Nieuburch. Aan de linkerzijde van de opgravingsput ligt het Rijswijkse Bos, op de voorgrond de waterinlaat. Foto dienst Openbare Werken Rijswijk.

het in de archieven eenmaal genoemde 'pomp huys' zeer aannemelijk.

In 1994 werd door een wandelaar melding gemaakt van een puinconcentratie op een plek aan de oever van de Prinsenvijver. Tijdens baggerwerkzaamheden in mei en juni was er gelegenheid de puinconcentratie nader te onderzoeken. Daardoor werd tevens voorkomen dat eventuele gebouwresten zouden worden aangetast. De verkregen informatie is bruikbaar bij de renovatieplannen voor het Rijswijkse Bos.

Temidden van de puinconcentratie lag een H-vormig blok metselwerk. De zijkanten bestonden elk uit een zwaar blok metselwerk (elk ca. 70 bij 80 cm) van gele bakstenen. Tussen beide blokken was een watergang aanwezig. Deze kon met een houten schot worden afgesloten, waarvan de stijlen en de ligger nog aanwezig waren. Achter het schotwerk begon een gemetseld riool. De watergang was overkluisd met een plaat zandsteen. De constructie is een waterinlaat.

Met deze vondst is het gevonden gebouw te identificeren als het 'pomp huys/water huys'. Het grootste deel van het gebouw moet zich in de ondergrond bevinden aan de landzijde van de opgraving. Naast de waterinlaat werden tevens houten beschoeiingen en een bakstenen stoepje aangetroffen. Tot de 'mobiele' vondsten behoorden onder meer fragmenten van versierde tuinvazen, stukjes koraal afkomstig van de tuinaanleg en bouwmaterialen als een vierkant wit marmeren plavuise en bewerkte stukken Bentheimer zandsteen.

Gem. Rijswijk, dienst Openbare Werken, afd. Bouwkunde

J.M. Koot

Schiedam: Huis te Riviere In opdracht van en financieel ondersteund door de gemeente Schiedam en de provincie Zuid-Holland onderzocht het BOOR voor het tweede achtereen-

volgende jaar delen van het terrein rond de ruïne van Huis te Riviere. De resten van dit 13e-eeuwse kasteel werden door nieuwbouw met aantasting bedreigd. Het onderzoek richtte zich ditmaal op de noordoosthoek en op het centrale deel van het kasteelterrein.

Hoewel de aanleg van een rioolverzamelbassin in het verleden voor flinke verstoringen heeft gezorgd in het noordoostelijk deel van het kasteelterrein, konden hier toch waardevolle waarnemingen worden verricht. In de bouwput voor het nieuwe theater konden de ligging en de afmetingen van de gracht ter plekke worden bepaald. Hierdoor zijn tevens de vorm en afmetingen van het oorspronkelijke kasteelterrein uit de 13e eeuw vastgesteld. Uitgaande van een min of meer vierkante vorm blijkt de noordoosthoek van het kasteelterrein iets naar het westen, maar vooral naar het noorden te zijn geplaatst.

De maat van het terrein binnen de grachten bedraagt aan de zuidzijde ca. 55 meter. De reden van deze onregelmatige vorm is vooralsnog onbekend. Helaas zijn in de noordoosthoek geen funderingsresten noch uitbraaksleuven aangetroffen, zodat we in het ongewisse blijven over de aard van de bebouwing in dit deel van het kasteelterrein. Wel kon halverwege de oostzijde een aarden uitstulping in de gracht worden gelokaliseerd. Waarschijnlijk bevond zich hier de oorspronkelijke toegang tot het complex. Bij de herbouw van het kasteel halverwege de 14e eeuw (Hoek 1975, 187-189), na gedeeltelijke vernietiging tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten, is het grondplan van Huis te Riviere aanzienlijk gewijzigd. De gehele noordoosthoek werd afgestoten, de toegang naar het zuiden verplaatst (zie Moree 1995) en de gracht ter plekke richting donjon verschoven. Hierbij werd de oorspronkelijke 13e-eeuwse gracht gedempt met materiaal uit het nieuw gegraven deel. Bij deze werkzaamheden zijn waarschijnlijk de funderingen van de noordoosthoek verwijderd. Na de herbouw bestond het kasteel uit een woongedeelte, de oorspronkelijke donjon met een aangebouwde noord- en zuidvleugel, en een zuidelijk daarvan gelegen rechthoekig terrein waarvan de ommuring in verschillende fasen heeft plaatsgevonden. Delen van de brug die de verbinding vormden tussen de twee delen van het complex zijn aangetroffen. Van het zuidelijke deel is de 'ontbrekende' noordoosthoek opgegraven. Het bleek om een rechthoekig stuk muur te gaan; van een hoektoren is geen sprake.

Verder onderzoek betrof onder meer de funderingen van de oostelijke muur van de donjon. Hier bleken forse herstelwerkzaamheden te zijn verricht. Deze hebben waarschijnlijk te maken met verzakking vrijwel direct na aanvang van de bouw in de 13e eeuw.

De uitwerking van de opgravingsresultaten bevindt zich nog in een initiële fase.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Schoonhoven: Zevender De Archeologische Werkgroep Schoonhoven en de Monumentencommissie hebben met de gemeente overlegd over de voortgang van de archeologische begeleiding van de (met uitzondering van de loodwitfabriek HBB) meestal kleinschalige projecten binnen de gemeente.

De archeologische werkgroep voerde een booronderzoek uit naar de bouwresten van een Middeleeuws huis op een omgracht rond perceel aan de Lopikerweg te Zevender, dat op de Archeologische Monumentenkaart staat aangegeven onder nummer 38B-7.

Spijkenisse: Busbaan 3 zie Romeinse Tijd.

Strijen: Oude Land van Strijen (afb. 22) Als onderdeel van de ruilverkaveling Hoeksche Waard-Oost werd in 1995 het bestek Waterlopen-West deel 2 uitgevoerd. Omdat gerede kans

Afb. 22. Strijen: Oudeland van Strijen. Dwaarsdoorsnede door geul die 800 m noordelijker uitkomt op de Binnenbedijkte Maas. De geul lijkt zijn oorsprong te hebben in de fase Calais/Gorkum IV; de basis van de laterale afzetting in het veenpakket ligt op het hoogste punt op ca. -3,10 m NAP. De restgeul in het midden is ten dele verland en uiteindelijk met klei en zavel opgevuld. Bovenin deze restgeulvulling is in de Late Middeleeuwen minstens één sloot gegraven en weer dichtgeslibd. In de vulling daarvan lagen tussen Middeleeuwse potfragmenten ook sterk gesleten scherven uit de Vroege IJzertijd. Een Duinkerke IIIb-dek sluit het gehele profiel aan de bovenzijde af. Op slechts 300 m afstand van deze locatie is in 1994 door de SOB een klaarblijkelijke woonplaats met aardewerk uit de eindfase van de Midden-IJzertijd aangetroffen op de overgang van het veenpakket naar het kleidek.

bestond dat archeologische waarden zouden worden aangetast, kreeg het werk archeologische begeleiding van de kant van de ROB, met ondergetekende als uitvoerder. De dienst Landinrichting en Beheer Landbouwgronden (LBL) droeg samen met het waterschap De Grootte Waard het merendeel van de kosten.

Het werkgebied, waar voornamelijk watergangen verbreed of nieuw gegraven dienden te worden, omvatte vrijwel alleen het Oudeland van Strijen. Deze polder strekt zich vanaf de Binnenbedijkte Maas 6 km naar het zuiden uit. Tot voor enkele jaren was dit gebied nog een witte vlek op de archeologische kaart. Bij de uitvoering van het eerste deel van het bestek, in 1994, hadden waarnemingen van de Stichting Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoeksche Waard (SOB) al duidelijk gemaakt dat deze leegte geen goede afspiegeling van de werkelijke situatie vormde (schriftelijke mededeling SOB). De systematische begeleiding van 1995 resulteerde – mede dankzij de intensieve inzet van P. Biemans (SOB) – in de ontdekking van Middeleeuwse en oudere overblijfselen op vele tientallen plaatsen. Daarnaast maakten de vele kilometers verse profielen geologische waarnemingen mogelijk.

Het pakket afzettingen dat binnen het bereik van de graafmachines kwam, bestond van onder naar boven uit 1) kleiige Afzettingen van Calais/Gorkum IV, soms ingeschakeld in Hollandveen, 2) bosveen, eutroof en oligotroof Hollandveen, en 3) een afdekking met klei-

ge tot zandige Duinkerke III-afzettingen. Dit laatstgenoemde dek neemt vanaf de Binnenbedijkte Maas naar het zuiden toe sterk in dikte af, van ruim 1 m tot 0,2 m over een afstand van 5 km. De bovenzijde van de Afzettingen van Gorkum/Calais IV bleek op verscheidene plaatsen te bestaan uit oeverwallen van ongewone zwaarte (klei). Deze oeverwallen waren herhaaldelijk hoog opgeslibd, tot minder dan een meter onder het huidige maaiveld. Op een locatie ca. 3,5 km ten zuiden van de Binnenbedijkte Maas, waar de top van zulke oeverwallen tot ca. -2,20 m NAP reikte, lag op de uitgeworpen grond een scherv van handgevormd aardewerk die zeer goed past in het spectrum van de Vlaardingen-cultuur (det. L.P. Louwe Kooijmans, IPL). Het baksel, met potgruisvershraling, laat in principe ook een jongere datering toe, met name in de IJzertijd. De vondstlocatie sluit echter niet aan bij het huidige verspreidingsbeeld van de IJzertijd-vindplaatsen in het gebied rond de Binnenbedijkte Maas. Deze liggen in een zone van hoogstens een kilometer ter weerszijden van deze vroegere Maasbedding, zowel op het Hollandveen als op clastische afzettingen (documentatie SOB; zie ook SOB 1995, 27-28; Van Heeringen/Lauwerier 1996). In dit beeld past ook de vindplaats van enkele scherven van IJzertijd-aardewerk die tijdens de begeleiding van het waterlopenbestek aan het licht kwamen. Een randfragment van een driedelige Harpstedt-pot duidt op een datering in de Vroege IJzertijd. De scherven lagen echter in secundaire context, namelijk in associatie met Laat-Middeleeuws aardewerk in een dichtgeslibde sloot (afb. 22).

Ook de scherven van aardewerk uit de Romeinse Tijd die her en der – maar steeds nabij de Binnenbedijkte Maas – aan het licht kwamen, bleken in geen enkel geval een primaire ligging te hebben. Noemenswaardig zijn een randfragment van een wrijfschaal en enkele scherven van terra sigillata (o.m. bord, waarschijnlijk type Dragendorff 31).

Het talrijkst waren vondsten van materiaal uit de Late Middeleeuwen, maar in slechts één geval lagen deze duidelijk nog *in situ*. Grote aardewerkfragmenten van vooral grijsbakkende schalen en kannen, een brokstuk van een zandstenen vijzel, delen van een tenen visfui, een houten balk en een enkele kloostermop gaven de ligging van een huisplaats aan. De samenstelling van het vondstmateriaal wijst op een datering omstreeks 1350.

Bij de vondsten van andere locaties gaat het doorgaans om materiaal dat gezien de sortering, de sterke fragmentatie en ruime spreiding verplaatst is, met name door overstromingen waarvan ook historische bronnen gewag maken (Leenders 1996, 363-366). De eerste daarvan speelde zich af in 1288, de St-Elisabethsvloed van 1421 is de bekendste.

Door de veelheid aan waarnemingen die gedaan zijn, hebben ook de verplaatste vondsten nog informatieve waarde. Ten eerste geeft de ruimtelijke verdeling van fragmenten van kogelpotten, Pingsdorf-, Andenne- en Paffrath-aardewerk aan dat er al voor 1250 een gespreide bewoning in het toen nog onbedijkte gebied was. In de tweede plaats bieden stratigrafische waarnemingen inzicht in de fasering van de landschappelijke ontwikkeling. Het merendeel van de in het profiel geborgen vondsten is aangetroffen op de grens van het veenpakket met het kleidek. Daarbij zijn niet alleen veel scherven van de genoemde groepen uit (voornamelijk) de Late Middeleeuwen, maar zelfs enkele scherven van roodbakend aardewerk met glazuur. Dat laat de conclusie toe dat het door het bestek bestreken gebied minstens tot in de 13e eeuw louter een veenlandschap was, waarvan de ontginning in de 11e of 12e eeuw was ingezet. Pas in de 13e eeuw of zelfs nog later werd het kleidek afgezet. De Geologische Kaart van Nederland brengt in dit dek een tweedeling aan, namelijk in Afzettingen van Duinkerke IIIa en IIIb (Verbraeck/Bisschops 1971, met name p. 62 en profiel G-G'). Op grond van de recente waarnemingen is het gehele kleidek te classificeren als Duinkerke IIIb.

Bij het inspecteren van de tientallen kilometers slootprofielen bleken tevens verscheidene

Afb. 23 Vlaardingen: Fransen- en Kuiperstraat. Erotisch insigne, schaal ca. 2:1. Foto R. Dijkstra, Vlaardingen.

dichtgeslibde sloten van het afwateringsstelsel uit de periode voor de St-Elisabethsvloed aanwezig. Des te opmerkelijker is het, dat in het veen geen enkele maal insteken zijn waargenomen die toe te schrijven zijn aan de turfwinning (al dan niet voor zoutproductie) in het toen nog buitendijks gelegen gebied. Juist het ongebreidelde turfsteken tot nabij de dijken van de Grootte Waard wordt algemeen beschouwd als oorzaak van de enorme schade die de St-Elisabethsvloed in 1421 kon aanrichten.

De determinaties van het Romeinse en Middeleeuwse vondstmateriaal dank ik voor het merendeel aan W.J.H. Verwers (ROB) respectievelijk A. Carmiggelt en A.J. Guiran (BOOR). Voor het onderzoek van mollusken van enkele vindplaatsen kon ik een beroep doen op W.J. Kuijper (IPL).

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Vlaardingen: Fransen- en Kuiperstraat (afb. 23) Van mei tot en met september 1995 werd in de Fransen- en Kuiperstraat een gedeelte van het rioolstelsel vernieuwd. De hiermee gepaard gaande graafwerkzaamheden werden door het Archeologische Bureau Vlaardingen begeleid. De genoemde straten behoren tot de westelijke uitleg van de oudste stadskern die vanaf de 17e eeuw gerealiseerd werd. Aanvankelijk hadden de beter gesitueerden hier hun moes- en siertuinen. Vanaf ca. 1730 werden op de meeste van deze tuinen aan de zogenaamde Joksloot huizen gebouwd.

Vanaf de 19e eeuw werden de achtergelegen binnenterreinen met zeer kleine arbeiders- en vissershuisjes bebouwd. Al snel voltrok zich hier een zekere mate van verpaupering. Aan de grote armoede die er in de eerste helft van de 20e eeuw heerste, werd in de jaren van we-

deropbouw na de Tweede Wereldoorlog definitief een einde gemaakt. Vele oude panden verdwenen daarbij onder de slopershamer.

Tijdens het archeologische onderzoek werden vlak onder het huidige straatniveau de funderingen aangetroffen van verscheidene Post-Middeleeuwse huizen. In de rioleringsleuven werden enkele sloten aangesneden. Eén van deze sloten betrof de eerder vermelde Joksloot die na de demping van rond 1730 deel uit ging maken van de Kuiperstraat en gedeeltelijk overbouwd werd.

Uit de slootvullingen kon Middeleeuws en Post-Middeleeuws afval worden verzameld als vaatwerk en schoeisel. Tot de meest aansprekende vondsten behoren een 17e-eeuwse essenhouten handboor, een vroeg-18e-eeuwse schil van een kokosnoot en enkele exotische schelpen uit het tijdvak 1600-1825. Opvallend was de grote hoeveelheid kocienschedels. Het betreft hier de afvalproducten van 17e- en 18-eeuwse leerbewerkers. Sommige schedels vertonen merkwaardige ronde gaatjes, die waarschijnlijk afkomstig zijn van de kaasvliegmaed.

Een waterput uit de 17e eeuw bevatte glas- en vaatwerk uit het begin van de 20e eeuw. Opvallend is dat praktisch al het vaatwerk afkomstig is uit Maastrichtse fabrieken (Regout en Société Céramique). Vermeldenswaard is een Laat-Middeleeuws profaan insigne dat door een detector-amateur in de storthopen werd aangetroffen (afb. 23). De oudste vondst betrof een klein wandfragment van inheems-Romeins vaatwerk, aangetroffen in een diep gelegen kleilaag (Ter Brugge en De Ridder 1996).

Gen. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumentenzorg

T. de Ridder

Vlist Via K. van der Graaf meldde J. Bazelmans uit Leiden op 7 maart de vondst van Middeleeuws schervenmateriaal ten oosten van Haastrecht. Het materiaal werd aangetroffen in aangevoerde (veen)grond voor een fietspad pal ten noorden van de Hollandse IJssel. Het betrof Karolingisch en Laat-Middeleeuws aardewerk (Pingsdorf, Paffrath).

Voorschoten: Leidseweg 29-33 In een bouwput naast het gemeentehuis tekende zich in het harde zand van de strandwal een aantal sporen duidelijk af; goed dateerbaar was een rechthoekige kuil, die een kleine hoeveelheid scherven opleverde met de datering van de tweede helft van de 13e tot eerste helft van de 14e eeuw. Dit sluit aan bij eerdere waarnemingen buiten de kern van het dorp: langs de noord-zuid route over de strandwal moet al in de Late Middeleeuwen een wijdmazige lintbebouwing zijn geweest.

AWN-afd. Rijnstreek

D. van der Kooij

Literatuur

- Abbink, A.A., 1993a: 'The Midden-Delfland project: Iron Age occupation', *Helinium* 33, 253-301.
- Abbink, A.A., 1993b: 'Dwelling on peat: observations in Vlaardingen-Westland on the Iron Age habitation of southern Midden-Delfland', *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 45-58.
- Asmussen, P.S.G., 1992: *Rijswijk. Archeologisch onderzoek t.b.v. de spoorbaanverdubbeling/tunnelaanleg NS-tracé (ZH)*, RAAP-rapport 66, Amsterdam.
- Asmussen, P.S.G., 1995: *Tracé N440/RW14. Aanvullende archeologische inventarisatie Fase 1 & 2*, RAAP-rapport 118, Amsterdam.
- Asmussen, P. en J.M. Moree, 1990: *De gevolgen van polderpeilverlaging voor de conserveringstoe-*

- stand van archeologische vindplaatsen op Voorne-Putten*, BOOR-rapporten 5, Rotterdam.
- Brinkkemper, O., 1991: 'Wetland farming in the area to the south of the Meuse estuary during the Iron Age and Roman Period. An environmental and paleo-economic reconstruction', *Analecta Praehistorica Leidensia* 24.
- Brinkkemper, O., en C. Vermeeren, 1992: 'Het hout van een aantal nederzettingen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op Voorne-Putten', *BOORbalans* 2, 103-120.
- Broeke, P.W. van den, 1987, 'Oss-Ussen: het handgemaakte aardewerk', in: W.A.B. van der Sanden en P.W. van den Broeke (red.), *Getekend Zand*, Waalre, 101-120.
- Broeke, P.W. van den, en H. van Londen, 1995: *5000 jaar wonen op veen en klei. Archeologisch onderzoek in het reconstructiegebied Midden-Delfland*, Utrecht.
- Brugge, J.P., 1996: 'Een terugkerend onderwerp: een boemerang uit Vlaardingen', *Westerheem* 45, 321-333.
- Brugge, J.P. ter en T. de Ridder, 1996: 'Archeologisch en historisch onderzoek van de Franzen- en de Kuiperstraat', *Archeologische Rapporten* 2, Vlaardingen (uitgave Dienst Stadswerk, Bureau Archeologie).
- Döbken, A.B. e.a., 1992: 'Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied: archeologische Kroniek 1987-1990', in: A.B. Döbken (red.), *BOORbalans* 2, Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied, 273.
- Esch, C. van der, 1995: 'Korte Scheidingsweg/Dubbeldamseweg', *Grondig Bekeken* 10 nr 4, 10-11.
- Fontijn, D., 1996: *Verbreiding Rijksweg 4. Een archeologisch vooronderzoek in het wegoverbredingstracé tussen Kethelplein en Beneluxster (gemeente Schiedam, Vlaardingen en Rotterdam)*, BOOR-rapporten 20, Rotterdam.
- Hallewas, D.P., 1995: 'Een gat in de Breestraat', *Bodemonderzoek in Leiden* 4, 23-45.
- Heeringen, R.M. van, 1992, *The Iron Age in the Western Netherlands*, Amersfoort (dissertatie).
- Heeringen, R.M. van en R.C.G.M. Lauwerier, 1996: 'Bewoningssporen uit de Midden Bronstijd en Vroege IJzertijd in de Hoeksche Waard, provincie Zuid-Holland', *Westerheem* 45, 132-140.
- Hessing, W.A.M., 1994: 'Wateringen: tracé Provinciale weg S11/S54', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1993, II Zuid-Holland', *Holland* jrg. 26, 437-438.
- Hoek, C., 1975: 'Schiedam. Een historisch-archeologisch stadsonderzoek', *Holland* jrg. 7, 89-195.
- Kars, E.A.K en H. Kars, 1992: 'Natuursteen uit ijzertijdvindplaatsen in het Maasmondgebied', in: A.B. Döbken (red.), *BOORbalans* 2, Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied, 121-130.
- Kok, R.S., 1995: *Archeologisch vooronderzoek metro-tracé Beneluxlijn*, BOOR-rapporten 19, Rotterdam.
- Kok, R.S., 1996: *Vondsten uit vuile grond, archeologisch onderzoek bodemsanering Botwerk fase 1, Gouda*, Gouda (rapport gem. Gouda, afd. SVM).
- Koorevaar, T., 1995: 'Woonheuvel Binnendams 56 te Giessenburg', *Grondig Bekeken* 10 nr 2, 15-34.
- Koorevaar, T., 1996: 'Woonheuvelonderzoek Dorpsstraat 16 Bleskensgraaf', *Grondig Bekeken* 11 nr 2, 8-32.
- Koot, C.W. en C. Vermeeren, 1993: 'Natural wood resources and human demand: use of wood in Iron Age houses in the wetlands Midden-Delfland', *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 99-110.

- Köster, K., 1984: 'Die Pilgerzeichen der Neusser Quirinus-Wallfahrt im Spätmittelalter', *Neusser Jahrbuch für Kunst, Kulturgeschichte und Heimatkunde*, 11-29.
- Kroft, P. van der, E. Mulié en G. Aalbersberg, 1995: 'Geo-archeologische inventarisatie Babberspolder (Gem. Vlaardingen)', *Archeologische Rapporten* 1, Vlaardingen (Dienst Stads-
werk, Bureau Archeologie).
- Leenders, K.A.H.W., 1996: *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsschielienis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied. Een poging tot synthese*, Zutphen (dissertatie).
- Moree, J.M., 1993: 'Spijkenisse: polder Oud Markenburg/Jeuugdvangenis', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1992, II Zuid-Holland', *Holland* jrg. 25, 364.
- Moree, J.M., 1995: 'Schiedam: Huis te Riviere', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1994, II Zuid-Holland', *Holland* jrg. 27, 406.
- Peursen, A.D.P. van, 1987: 'Van Breestraat tot Plantage', *Bodemonderzoek in Leiden* 9, 39-52.
- Roymans, N. en T. van Rooijen, 1993: 'De Voorromeinse glazen armbandproductie in het Nederrijnse gebied en haar culturele betekenis', *Vormen uit vuur*. Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas, nr 150 (1993-3), 2-10.
- Stichting Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoeksche Waard (SOB), 1995: *Modderen met het bodemarchief*, Mijnsheerenland (rapport).
- Tent, W.J., 1973: 'Excavations along the Limes', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 123-134.
- Verbraeck, A. en J.H. Bisschops, 1971: *Toelichting bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000 - Blad Willemstad-Oost (43 0)*, Haarlem.
- Verlinde, A., 1991: 'De prehistorische bewoning van Ittersumerbroek', in: H. Clevis en A. Verlinde (red.), *Bronstijdboeren in Ittersumerbroek*, Kampen, 22-69.

Marie-Cornélie Roodenburg, *De Delftse pottenbakkersnering in de Gouden Eeuw (1575-1675). De productie van rood pottengoed* (Hilversum: Verloren, 1993, 178 blz., ISBN 90-6550-372-2, f.39,-)

Dit aan Delftse pottenbaksters opgedragen boek opent met een klassieker uit de 17e-eeuwse Nederlandse schilderkunst: *Het melkmeisje* oftewel *De heukenmeid* van Johannes Vermeer. Hierop zien we het zogenaamde 'rood pottengoed' afgebeeld dat het onderwerp vormt van dit proefschrift, waarop de auteur in 1993 aan de Rijksuniversiteit te Utrecht promoveerde. Als kunsthistorica begaf zij zich meer en meer op het terrein van de sociaal-economische geschiedenis, daartoe onder meer geïnspireerd door het vernieuwende contextuele onderzoek van het kunstleven te Delft door J.M. Montias. Nu is Delft wat ceramiek betreft bij het grote publiek veeleer bekend door het zogenaamde Delfts blauwe plateel, voorzien van tinglazuur, dan door de breekbaar met loodglazuur. Dit laatste is ook wel aangeduid met 'volksaardewerk', naar het gebruik ervan in alle huishoudens, in tegenstelling tot het meer elitaire 'Delfts blauw'.

In deze studie beperkt de auteur zich voornamelijk tot de productieketen van het Delftse pottengoed; de distributie en consumptie komen slechts summier aan de orde. Deze afbakening komt de overzichtelijkheid van de studie weliswaar ten goede, maar heeft helaas ook tot gevolg dat het boek in uitwerking en toezetting tamelijk schools is. Nu dient meteen te worden gesteld dat dit in zekere zin eigen is aan een proefschrift, maar prikkelende samenhangen, werkelijk interdisciplinaire excursen en gewaagde hypothesen met enige theoretische reikwijdte hoeven daarom nog niet te ontbreken. Bij het onderzoeken van de pottenbakkersnering is mevrouw Roodenburg vooral geïnteresseerd in de organisatie van de bedrijfstak, de wijze van productie alsmede de samenhang met de afzetmarkt en niet in de laatste plaats in de sociaal-economische positie van de pottenbakkers. Het onderzoek is voornamelijk gebaseerd op archivalische bronnen; archeologisch en iconografisch materiaal is slechts incidenteel gebruikt. Dit hangt samen met het probleem dat het vooralsnog niet zeker is dat in Delft opgegraven pottengoed ook daadwerkelijk daar geproduceerd is. Ook elders, vooral in Bergen op Zoom en Oosterhout, werd dergelijk aardewerk in grote hoeveelheden geproduceerd. Men zou, behalve stijlhistisch onderzoek, vooral ook zowel de klei in de Delflandse bodem als die van de gebakken pot-

ten moeten analyseren en vergelijken om uitsluitend omtrent de productie te krijgen.

Na een beknopt overzicht van de Delftse nijverheid geeft de auteur per bedrijf een heldere analyse van bloei en ondergang der pottennijverheid in de periode 1575-1675. Deze periode omvat een beginsituatie met slechts twee bedrijven, het hoogtepunt met zeven werkplaatsen in 1630 en de gestage neergang in de daaropvolgende decennia. Van een zelfstandige bedrijfstak was, toen Vermeer zijn *Melkmeisje* schilderde in 1660-1661, nauwelijks meer sprake. De pottenbakkerijen waren gezinsbedrijven, waarbij vrouwen en kinderen een belangrijke rol speelden bij expansie en continuering. Loonarbeid beperkte zich tot maximaal drie knechten per bedrijf. Men produceerde voornamelijk huishoudelijke ceramiek, waarbij neveninkomsten, onder meer verkregen uit het drogen van hout, zeil en touw in de ovens, niet onbelangrijk waren. Een andere ondernemersstrategie was het uitbreiden van het handelsassortiment met van elders betrokken ceramiek en glaswerk dat voor de lokale markt bestemd was.

Een interessante episode vormt de opkomst van de plateelbakkers tegen het einde van de 16e eeuw, die zich in tegenstelling tot de makers van het pottengoed niet organiseerden in het Sint Michielsgilde van kleine neringen, maar in het Sint Lucasgilde, samen met andere kunstambachten. Kregen de pottenbakkers in de 17e eeuw in toenemende mate te kampen met de concurrentie van het kwalitatief betere Brabantse aardewerk dat hen uiteindelijk noodlottig zou worden, de plateelbakkers zagen zich door de toevloed van Aziatisch porselein gedwongen om de bedrijfstak met flinke kapitaalinjecties verder te innoveren en specialiseren. Men zou verwachten dat kapitaalcrachtige pottenbakkers in de eerste helft van de 17e eeuw de overstap hebben gemaakt naar de opkomende plateelindustrie, maar niets is minder waar. Beide bedrijfstakken verschilden hemelsbreed, hegegen treffend tot uitdrukking komt in het onderbrengen van de twee ceramische bedrijfstakken in verschillende gilden. De gildedwang impliceerde economische en sociale bescherming door middel van regulering der producenten (meesterproef) en afzetmarkten alsmede het instellen van gildebussen, maar verhinderde samenwerking. Succesvolle pottenbakkers investeerden hun kapitaal ook niet in de plateelnijverheid, maar bij voorkeur in onroerend goed en effecten.

De Delftse pottenbakkersproductie bestond

hoofdzakelijk uit kookpotten; een artikel dat in toenemende mate onder druk kwam te staan door concurrentie van elders en van andere grondstoffen (koper en ijzer) alsmede door wijzigende eetgewoonten, waarbij meer van afzonderlijke (tinnen en platelen) bordes dan uit gemeenschappelijke potten werd gegeten. Deze laatste bevindingen wijzen eens te meer op de noodzaak om de consumptie van huisraad (waarvan het pottengoed slechts een deel is) bij het onderzoek te betrekken. Hier ligt dan ook één van de uitdagingen voor nadere analyse, zoals een onderzoek naar 17e-eeuwse Delftse inboedels, om zodoende tevens aan te kunnen sluiten bij het profieschrift van Thera Wijsenbeek-Olthuis (*Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang, 1700-1800* (Hilversum, 1987)). Daarnaast is archeologisch onderzoek van de Delftse bodem een desideratum van de eerste orde. Zo is, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Bergen op Zoom (G. Groeneweg, *Bergen op Zooms aardewerk. Vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom* (Waalre, 1992)), in Delft nog geen enkele pottenbakkerswerkplaats met afvalproducten opgegraven! Ook in dat opzicht is Delft bijzonder: meestal wordt archivalisch onderzoek naar pottenbakkers immers juist ingegeven door bodemvondsten. De breekbaar, zoals pottengoed ook wel wordt genoemd, doet haar naam eer aan: het blijkt een hele kunst om de verspreide historische fragmenten van het 'Delfts rood' weer aaneen te passen. De auteur heeft met het leggen van deze puzzel, waarvan vele stukjes (vooralsnog) ontbreken, een veronachtzaamde Delftse nijverheid op de historische kaart gezet.

Gerard Rooijackers

S. Groenvelde, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuimd?* (Zeven Provinciën Reeks 11; Hilversum: Verloren, 1995, 80 blz., ISBN 90-6550-137-1, f25)

De ondertitel van deze korte monografie in de uitstekend verzorgde Zeven Provinciën Reeks geeft meteen de centrale vraag van het boekje aan. Worden 'zuilen' terecht beschouwd als een typisch 19e/20e-eeuws maatschappelijk verschijnsel of was er in de Republiek van de Zeven Provinciën vóór 1795 reeds sprake van een verzuimde samenleving? S. Groenvelde is op zoek gegaan naar

het antwoord. Hij heeft zich daarbij tevens ten doel gesteld overeenkomsten en verschillen met de moderne zuilen vast te stellen.

De auteur maakt gebruik van het analytisch model dat de socioloog J.P. Kruijt voor de structuur van een godsdienstige zuil heeft ontworpen. Kruijt onderscheidt binnen een zuil een kern of eerste cirkel met de 'essentieel godsdienstige functies' van de kerk, zoals eredienst, liturgie en sacramenten. Daaromheen bevindt zich een tweede cirkel met werkzaamheden op het gebied van onderwijs en charitas en een derde cirkel met activiteiten in het sociale, economische en culturele leven. Volgens Kruijt is er sprake van 'verzuimdheid' als de activiteiten in de tweede en derde cirkel een duidelijke binding vertonen met de kern.

Groenvelde richt zich eerst op de kern. Hij schetst hoe de Reformatie in de 16e eeuw de eenheid tussen de kerk (van Rome) en de samenleving verbrak. Drie grote gezindten verwierven toen geleidelijk hun eigen kerkelijke structuur. De gereformeerden, die de Opstand tegen Spanje hadden gesteund, kwamen daarbij in een bevoorrechte positie als publieke kerk met het monopolie op openbare eredienst. De doopsgezinden en katholieken werden verbannen naar het kerkelijk achtererf, waar de eersten door de overheid meer getolereerd werden dan de laatsten. Beide groeperingen waren niettemin gedwongen hun godsdienst in het verborgene uit te oefenen. Een middengroep van rand- en buitenkerkelijken, die in de 16e eeuw was ontstaan, werd in de eerste helft van de 17e eeuw grotendeels door de hoofdstromingen ingelijfd. Omstreeks 1650 was de ruime meerderheid van de bevolking volgens Groenvelde uiteindelijk verdeeld over drie onderscheiden gezindten, die zich van elkaar hadden afgebakend.

Voor de periode 1650-1750 concentreert de auteur zich op de tweede en derde cirkel van het structuurmodel van Kruijt, waarin hij activiteiten waarneemt die vanuit de kerk worden bepaald. Zo zouden de denominaties in het onderwijs duidelijk een middel zien om de eigen religie en daarmee verbonden waarden en normen te bevorderen of uit te dragen. De gereformeerden trachten daarbij een stem te krijgen in de benoeming van meesters en het onderwijs op de publieke scholen. Doopsgezinden en katholieken konden terugvallen op door de overheid getolereerde bijschoolhouders uit de eigen confessionele kring. In hoeverre het onderwijs op publieke scholen en bijscholen daadwerkelijk een vanuit het eigen religieuze gedachtegoed bepaald karakter kreeg,

maakt Groenhuis echter niet helemaal duidelijk.

Op het terrein van de armenzorg zouden de denominaties de zorg voor hun behoeftige geloofsgenoten als een eigen taak beschouwen. Zij financierden daarbij hun eigen diakonieën of armenfondsen. Ook als de diakonie van de publieke kerk op lokaal niveau werd samengevoegd met de wereldlijke *charitas*, behield de zorg volgens Groenhuis een gereformeerd karakter. Merkwaardig is wel dat hij daarbij juist Delft als voorbeeld noemt. P.H.A.M. Abels, op wie Groenhuis zich beroept, betoogt in zijn studie *Nieuw en ongezien*, II (Delft, 1994) dat de gereformeerden na de samenvoeging van kerkelijke en wereldlijke armenzorg in die stad veel minder in de positie waren de bijstand aan hun armen naar eigen inzicht gestalte te geven.

In de derde cirkel bespeurt Groenveld binnen het sociale leven voor het bestaan van zuilen relevante verschijnselen als het trouwen binnen de eigen gezindte en het tegengaan door de kerken van gemengde huwelijken. In katholieke broederschappen en gereformeerde gezelschappen van 'oefenaars' ziet hij tekenen van een confessioneel bepaald verenigingsleven. Op economisch terrein zou sprake zijn van koopgedrag en contacten tussen leveranciers binnen de eigen confessionele kring. Voorts ontleent de auteur aan met name schilderijenbezit, liedboeken, zanggezelschappen en drukkersfondsen duidelijke aanwijzingen voor culturele activiteiten, die vanuit de eigen confessionele kern werden beïnvloed. Die aanwijzingen zijn volgens hem echter (nog) niet sterk genoeg om onomwonden van het bestaan van subculturen bij de denominaties te spreken.

De Verlichting heeft volgens Groenveld vanaf omstreeks 1750 de scheidsmuren tussen de organisaties en activiteiten van de denominaties in de tweede en derde cirkel geleidelijk doen afbrokkelen. Hij constateert daarbij een toename van de interconfessionele contacten, vooral tussen de elites van de gezindten. De grensvervagende invloeden raakten volgens hem ook de godsdienstige kernen, hetgeen met name bij de doopsgezinden tot een ledenverlies aan de gereformeerden zou hebben geleid.

De balans opmakend meent Groenveld over voldoende aanwijzingen te beschikken om 'zonder meer' vast te stellen dat de door hem ten tijde van de Republiek beschouwde denominaties in het structuurmodel van Kruijt voor een moderne zuil passen. De samenleving van de Republiek kan daarmee volgens hem verzuild genoemd worden. De auteur bepleit het proces van verzuiling dan

ook in een nieuw tijdsperspectief te plaatsen. In de periode tot 1650 zou dan sprake zijn van 'verzuiling', de eeuw daarna van 'verzuildeid' en vanaf 1750 van 'ontzuiling'. Het vanuit de moderne zuilenstudies als 'verzuiling' omschreven proces in de 19e eeuw, zou vanuit de optiek van Groenveld veel eerder als 'herzuiling' moeten worden aangeduid. Verzuiling in Nederland is volgens de auteur ten slotte een verschijnsel dat niet zozeer verbonden is aan moderne verworvenheden, maar haar wortels vooral vindt in het godsdienstig pluriforme karakter van de samenleving.

Alles overziende moet ik constateren dat de stelligheid waarmee Groenveld zijn conclusies trekt, toch wel wat vragen oproept. Herhaaldelijk geeft hij toe dat zijn observaties bij de toepassing van het structuurmodel van Kruijt in het tijdvak van de Republiek op een smalle basis van beschikbare gegevens berusten. Daarbij roept hij dan op tot meer onderzoek. Ook omdat zijn korte studie daarvoor te weinig ruimte laat, komt Groenveld niet werkelijk toe aan een diepgravende analyse van 'verzuiling' en 'zuilen' in de samenleving van de Republiek. Zijn boekje moet wellicht vooral worden gezien als een algemeen, goed opgebouwd betoog om duidelijk te maken dat er alle aanleiding is om die samenleving als verzuild te beschouwen. Daarmee reikt hij collega-historici en sociale wetenschappers een kader aan, waarin de door hem bepleite verdere studies kunnen plaatsvinden. De in de ondertitel gestelde vraag is in dit opzicht op prikkelende wijze bevestigend beantwoord.

A.Ph.F. Wouters

Ch. Jeurgens en P.M.M. Klep, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid 1795-1813* (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1995, 103 blz., ISBN 90-5216-065-1)

Deze publikatie kan gezien worden als een soort tussentijdse rapportage van de voortgang van het onderzoek naar en de verwerking van het zeer omvangrijke bronnenmateriaal van de Bataafs-Franse Tijd. Dit rijke, maar tot voor kort nog goeddeels onontgonnen terrein wordt sinds enige tijd ontsloten door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING). Het project beoogt het opsporen en verzamelen van administratieve werkprocessen die voor historici interessante informatie hebben opgeleverd, en heeft als doel een zo

compleet mogelijke lijst te maken van de inspanningen die de overheid in de Bataafs-Franse Tijd zich heeft getroost om systematische informatie betreffende burgers, organisaties, objecten enzovoort, te verzamelen, vast te leggen en te gebruiken. De auteurs introduceren hiervoor het samenvattend concept 'informatieverwerkings- en toepassingsproces', kortweg aangeduid als IVET. Het ING probeert door archiefonderzoek deze informatieprocessen dwars door de overheidsorganen heen te reconstrueren. De gegevens in de uiteenlopende archieven worden hiervoor verenigd en geordend met behulp van de computer.

Bij het schrijven van deze tussentijdse rapportage waren alle IVET-processen aangaande de Nationale Vergadering in de periode 1796-1798 systematisch doorgenomen en geselecteerd. De bijlagen van deze publikatie bevatten een opsomming van alle tot nu toe ontdekte informatieprocessen betreffende de periode 1795-1813 en enkele verder uitgewerkte processen.

Alle documenten die betrekking hebben op een IVET-proces worden geanalyseerd op vier aspecten, die vervolgens vastgelegd worden in een door het ING ontwikkeld databestand. Het gaat hierbij om: *a.* het relevante informatieproces, *b.* de vervaardigende instantie, *c.* de structuur van de gegevens en *d.* de vindplaats. De auteurs werken deze vier elementen verder uit en verklaren hoe deze zijn verwerkt in het allesomvattende databestand. Door de IVET-methode is het bijvoorbeeld mogelijk om verschillende processen te combineren of om te analyseren welke overheidsinstanties betrokken waren bij de verschillende IVET-processen. Ten tijde van het schrijven van de rapportage waren reeds meer dan driehonderd verschillende overheidsorganen geregistreerd, een indicatie van de omvang van het project.

Hoewel de materie waarover de publikatie handelt niet altijd even gemakkelijk is, zijn de auteurs erin geslaagd een prettig leesbaar verslag te schrijven van de gigantische onderneming die het ING is aangegaan. In het laatste hoofdstuk van het boek geven zij aan de hand van schermvoorbeelden aan hoe de informatie in het databestand door het systeem zal worden geleverd. Hoewel het hier slechts voorbeelden betreft en geheel nog niet vaststaat dat het uiteindelijke systeem er ook werkelijk zo uit zal zien, zijn deze voorbeelden veelbelovend. Wanneer het systeem echt zo toegankelijk zal zijn als de auteurs beschrijven en alle informatie bevat die door hen wordt aangegeven,

zal het historisch inzicht betreffende Nederland in de periode 1795-1813 bij voltooiing van het project sterk toenemen.

Hans van Krevel

Chris Leonards, *De ontdekking van het onschuldige criminele kind. Bestrafing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenis en opvoedingsgesticht 1833-1886* (Hilversum: Verloren, 1995, 327 blz., ISBN 90-6550-518-0, f59)

De ontdekking van het onschuldige criminele kind is de intrigerende titel van een proefschrift dat bij de Erasmusuniversiteit te Rotterdam werd verdedigd. In deze dissertatie gaat sociaal-economisch historicus Chris Leonards in op de geschiedenis van de zorg voor criminele kinderen, zoals die in de 19e eeuw in Nederland tot stand kwam. Het jeugdgevangeniswezen ontstond omstreeks 1830 uit het inzicht dat jonge criminelen niet behoorden te worden opgesloten temidden van volwassenen. Hierbij werd uitgegaan van de idee dat kinderen vaak door hun gebrekkige opvoeding op het criminele pad waren geraakt en dat met een goede begeleiding van deze jonge delinquenten aangepaste burgers gemaakt konden worden. De ontdekking van het onschuldige criminele kind was daarmee een feit.

Het boek is opgebouwd in vijf hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk besteedt Leonards aandacht aan het ontstaan van de speciale jeugdzorg zoals die in het begin van de 19e eeuw ontstond door toedoen van particuliere initiatiefnemers. Vervolgens wordt ingegaan op de ideeën die tot ongeveer 1850 op de penitentiaire jeugdzorg van invloed waren. Het gaat daarbij vooral om het gedachtengoed van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen en om de samenwerking tussen overheid en particulier initiatief. In hoofdstuk drie wordt de uitwerking van de gedachten bekeken aan de hand van de praktijk in de eerste Nederlandse jeugdgevangenis te Rotterdam. Hierin wordt aandacht besteed aan de aantallen kinderen in deze gevangenis, hun achtergrond en de zorg die hun ten deel viel. Het hoofdstuk eindigt echter met het falen van de nieuwe aanpak, hetgeen rond 1850 leidde tot een heroverweging daarvan. De nieuwe denkbeelden worden beschreven in hoofdstuk vier, waarin de auteur ruim aandacht besteedt aan de ontwikkeling van de ideeën tussen ongeveer 1850

en 1886. In hoofdstuk vijf wordt de realisatie van de nieuwe plannen in de praktijk bekeken aan de hand van het voorbeeld van het Alkmaarse Huis van Verbetering en Opvoeding, dat in 1857 een belangrijk nieuw initiatief was in de aanpak van criminele kinderen. Door de indeling die Leonards heeft gekozen, is het mogelijk de ontwikkelingen in de penitentiaire jeugdzorg en de uitwerking van deze inzichten in de praktijk goed met elkaar te vergelijken.

Een opvallend kenmerk van het boek is de koppeling die de auteur maakt tussen twee verschillende onderzoeksvelden, te weten de criminologie en de pedagogiek. Hij is namelijk van mening dat de geschiedenis van de zorg voor criminele kinderen te vaak wordt benaderd vanuit een ideeënhistorische optiek, zodat er te weinig aandacht wordt besteed aan de uitwerking in de praktijk. Leonards wil nadrukkelijk over de grenzen van zijn eigen vakgebied heenrijken en durft een verbinding van twee studiegebieden aan. Daarnaast is het boek een geslaagde mengeling van kwantitatief en kwalitatief onderzoek. Door de problematiek van de jeugdige criminelen in de sociale geschiedenis van Nederland in te bedden, geeft de auteur de lezer *en passant* een aardig beeld van de maatschappelijke ontwikkelingen gedurende de 19e eeuw. Prijzenswaardig is verder dat Leonards, waar mogelijk, gebruik maakt van archiefstukken waarin de jeugdige criminelen zelf aan het woord komen. Doordat veel archiefmateriaal in de loop der tijd verloren is gegaan, is deze opzet helaas alleen gelukt in het vijfde hoofdstuk. De dissertatie van Leonards is een omvangrijk en zeer gedegen werk, een aanrader voor eenieder die zich interesseert voor de aanpak en opvang van jeugdige criminelen.

Milo van der Burgt

Rias Olivier (red.), *Bodemvondsten uit Goeree-Overflakkee: 25 jaar archeologisch en historisch onderzoek door De Motte* (Ouddorp: De Motte, 1994, 296 blz., ISBN 90-9006867-8, f39,50, leden De Motte f25,-)

De Vereniging van amateurarcheologen De Motte deed bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan in 1994 van zich spreken met de uitgave van een schitterend jubileumboek. In tegenstelling tot wat bij dit type publicaties doorgaans gebruikelijk is bevat het niet zozeer een geschiedenis van de ver-

eniging als wel een overzicht van het verleden van een regio, op basis van gedurende een kwart eeuw verrichte verkenningen en opgravingen. Het resultaat is een archeologische bronnenpublicatie die de resultaten van het werk, door de leden doorgaans in nauwe samenwerking met de dienst ROB te Amersfoort verricht, toegankelijk maakt voor liefhebbers en onderzoekers. Met name het gegeven dat men ook daadwerkelijk toekomt aan het publiceren van gegevens is in de archeologische wereld nog steeds iets bijzonders. Meestal is men gedwongen de aandacht en energie van de ene naar de andere noodopgraving te verplaatsen, waarbij aan het uitwerken en publiceren van vondsten en bevindingen noodzakelijkerwijs weinig prioriteit wordt gegeven, hetgeen de beoefening van de archeologie als wetenschappelijke discipline niet ten goede komt en ook de belangstelling van het grotere publiek, inclusief sponsors en projectontwikkelaars, niet stimuleert.

In feite heeft de vereniging voortgebouwd op de publicatie *Van Westvoorne tot St. Adolfsland*, die in 1979 bij het tienjarig jubileum is verschenen en waarin verslag en verantwoording werden afgelegd over de periode 1969-1979. Het voorliggende boek sluit hierbij naadloos aan. Allereerst wordt een beknopt overzicht gegeven van het onderzoek naar de geschiedenis van Goeree-Overflakkee over de periode 1979-1994, waarna in chronologische volgorde de opgravingsactiviteiten worden besproken. Deze verslagen vormen in feite het kader waarin de in het catalogusdeel opgenomen vondsten contextueel geplaatst dienen te worden. De catalogus zelf bestaat uit een inleidend gedeelte waarin de verschillende soorten ceramiek worden besproken. Voor de professionele archeoloog en materiële-cultuurkenner bevat dit weliswaar geen nieuws, maar het geeft een prima handreiking voor de belangstellende leek op dit gebied. Vervolgens worden per materiaal-soort de vondsten systematisch beschreven. Ter afsluiting zijn enkele moeilijke onder te brengen categorieën bij wijze van *miscellanea* opgenomen, zoals 'prehistorische vondsten', een spilegger en tegels. Op het niveau van objectbeschrijvingen geeft deze catalogus een heel interessant beeld van de voornamelijk middeleeuwse materiële cultuur van dit gebied.

Werd het archeologisch werk van de vereniging in de beginjaren, zoals de samensteller zelf opmerkt, vooral gekenmerkt door een zekere 'schatgraverij', gaandeweg is men de vondstcomplexen beter gaan documenteren. Niettemin is ook hier

de beschrijving en analyse nog sterk objectgericht, waarbij men zeer gedetailleerd, tot aan de kleinste speld, de vondsten bespreekt en afbeeldt met instructieve tekeningen en prachtige (kleuren)illustraties. Zoals in kleigrond is te verwachten is er relatief veel organisch materiaal gevonden, zoals leer en hout. Wel heel bijzonder is de vondst van een beeldje van basaltlava, dat afkomstig is van Paaseiland en door een van de VOC-vaarders moet zijn meegenomen! Men heeft zich in de uitwerking laten inspireren door stadsarcheologisch onderzoek zoals dat is verricht en gepubliceerd door bijvoorbeeld Baart en de zijnen in Amsterdam en Clevis c.s. te Kampen.

Aan een meer omvattende analyse van de op basis van de vondsten te reconstrueren vroege geschiedenis van dit gebied heeft men zich in dit werk niet echt gewaagd. Daarvoor is het wellicht nog te vroeg, anderzijds overschrijdt dit wellicht ook de expertise van de amateurarcheologen. Resultaat is wel dat de lezer een sterk gefragmenteerd beeld krijgt voorgeschoteld, waarmee hij voor zichzelf een beeld moet zien te vormen van de cultuur van dit Zuidhollandse gebied. Anderzijds komt juist deze vereniging de eer toe de ar-

cheologische rijkdom van Goeree-Overflakkee ontsloten te hebben voor nader onderzoek. Met name de ontdekte nederzetting Ooltgensplaat langs het Volkerak, die in de periode 1979-1987 aan een onderzoek werd onderworpen, vraagt om een aanvullende historische studie. Deze laatste opgraving moest onder moeilijke omstandigheden worden uitgevoerd tijdens eb, waarbij men dagelijks maar ongeveer drie uur kon werken. Opvallend is voorts de omstandigheid dat het historisch onderzoek op basis van geschreven bronnen bij al dit archeologisch werk wat achter schijnt te blijven. Worden wel (oppervlakkige) relaties gelegd met beeldmateriaal (iconografische bronnen), de direct voor de regio relevante archivalische bronnen blijven hier bij de interpretaties grotendeels buiten beschouwing. Maar, het moet gezegd, dit papieren archief kan altijd nog geraadpleegd worden, hetgeen niet het geval is met het zo bedreigde en slechts eenmalig te 'lezen' bodemarchief. Kortom: een voorbeeldig boek voor elke regionaal-archeologische vereniging.

Gerard Rooijackers

De gilden in Gouda

Museum Het Catharina Gasthuis

Oosthaven 9, Gouda

14 december 1996 t/m 31 maart 1997

ma. t/m za. 10-17 uur, zon- en feestdagen 12-17 uur

Op de tentoonstelling zijn 99 stukken te zien van de Goudse ambachtsgilden en religieuze broederschappen. Gouda heeft ongeveer vijftienvijftig ambachtsgilden gehad, waarbij de schutters- en rederijergilden zijn inbegrepen, en achttien religieuze broederschappen. Het voorbereidende archiefonderzoek heeft veel, deels nieuwe gegevens opgeleverd, zodat het mogelijk was over alle gilden een artikel op te nemen in het begeleidende boek.

Gilden waren in de allereerste plaats verenigingen met een godsdienstige doelstelling, zeker in de middeleeuwen en zeker in Gouda, waar de gilden nooit enige politieke invloed hebben gehad. Het gildeleven voltrok zich rondom de gildealtaren, waarvan er enkele tientallen in de Sint Janskerk stonden. Op religieuze hoogtijdagen, zoals de jaarlijks terugkerende processies op Sacramentsdag en op Sint Jansdag, het feest van Gouda's patroonheilige Johannes de Doper, lieten de gilden zich van hun beste kant zien. De ambachtsgilden bevonden zich dan in het gezelschap van de schutterijen, die ook als gilden waren georganiseerd, en van de religieuze broederschappen.

Broederschappen

Broederschappen waren altaargemeenschappen van mensen die zich aaneensloten zonder door een gezamenlijk beroep aan elkaar verbonden te zijn. Het luisterrijk vieren van de eredienst, het gemeenschappelijk gebed voor de doden en het doen van goede werken stond hier nog sterker centraal dan in de ambachtsgilden. Overigens is het verschil tussen beide categorieën verenigingen niet zo groot, en tijdgenoten duiden zowel de ambachten als de broederschappen met de term 'gilden' aan. Broederschappen kwamen voor in alle grote en kleine plaatsen in de Nederlanden. Verhoudingsgewijs is er over broederschappen in Holland weinig bekend. Dat heeft zijn oorzaak in het feit dat ze, als altaargemeenschappen, bij het begin van de Opstand moesten verdwijnen toen de openbare uitoefening van de rooms-katholieke eredienst werd beëindigd. In Gouda werd de Sint Janskerk al in de zomer van 1572 gesloten;

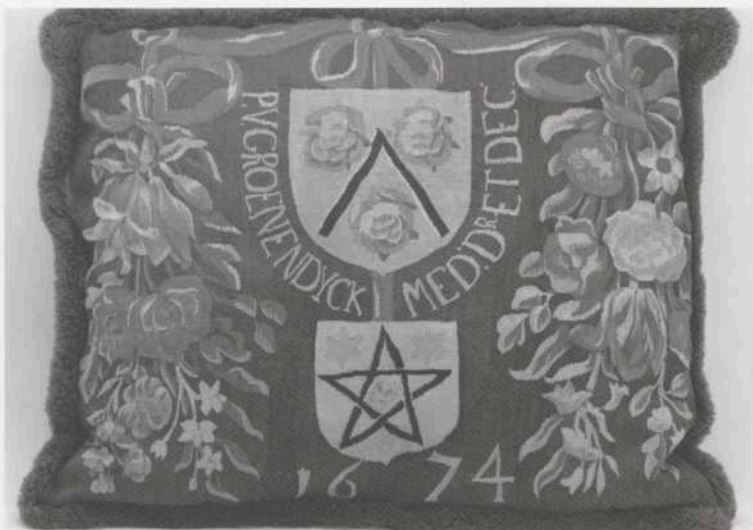
in de loop van 1573 werden de altaren uit de kerk verwijderd. De bezittingen van de broederschappen werden aan de kerkmeesters gegeven, de archieven gingen praktisch in hun geheel verloren.

Desondanks is het bij de voorbereiding van de tentoonstelling gelukt om achttien broederschappen tenminste het bestaan, en van een aantal daarvan ook de nodige bijzonderheden aan het licht te brengen. Enkele ervan waren al wel bekend, zoals de notabele broederschappen van Onze Lieve Vrouwe en van Sint Jacobus, maar voor het grootste deel is het broederschapsleven in deze zesde grote stad van Holland pas nu voor het eerst in kaart gebracht.

Op enkele plekken in het stadsbeeld van Gouda zijn de broederschappen nog tastbaar aanwezig. De Barbaratoren aan de Kuiperstraat bewaart de herinnering aan de kapel en het gasthuis van het Barbaragilde. De Onze Lieve Vrouwetoren aan de Nieuwe Haven, eveneens het restant van een kapel, dankt zijn bestaan aan de Rozenkransbroederschap. In dezelfde categorie hoort het kerkgebouw van de evangelisch-lutherse gemeente thuis, de voormalige Sint Joostkapel, die omstreeks 1425 als kapel annex gasthuis werd gesticht door één van de ambachtsbroederschappen, namelijk die van de zakdragers. Deze restanten doen het gemis van wat verloren ging des te scherper uitkomen. Het grootste verlies is misschien wel dat van de Noodgodskapel van de gelijknamige broederschap aan de Haven: een kapel met een miraculeus Noodgoddsbeeld (Pietà) en doel van een regionale pelgrimage. Deze kapel werd in 1576 op bevel van het stadsbestuur gesloopt.

Altaarstukken

Minstens zo belangrijk zijn enkele altaarstukken die tot de vaste collectie van het Museum Catharinagasthuis behoren en die nu ook deel uitmaken van de tentoonstelling. Het drielüik met *Scènes uit het leven van Maria* is het enige altaarstuk van de hand van Dirck Barendsz dat nog bestaat. De opdracht ertoe werd gegeven door de Onze Lieve Vrouwebroederschap. De Jacobusbroederschap bestelde een altaarstuk bij Antonie Blockland van Montfoort, waarvan het middenpaneel met *De onthoofding van Jacobus* eveneens in Gouda te zien is. Een merkwaardig stuk is het tweezijdig beschilderde paneel met aan de ene kant *De marteldood van Petrus en Paulus* en aan de andere kant *De verschijning van Christus aan het meer van Tiberius*. Eerstgenoemd tafereel werd gesigneerd door Pie-

Afb. 1. Gildekussen van het chirurgijngilde op naam van P.V. Groenendijck, gemaakt door Abraham Goossensoon, 1674. Wol 51 x 61 cm. Foto Tom Haartsen.

ter Pietersz, en uit een bewaard gebleven notitie weten we dat hij er in 1569 de opdracht voor had gekregen. Besteller was de Sint Pietersbroederschap. Deze drie schilderijen zijn voorafgaand aan de tentoonstelling gerestaureerd. Daarnaast zijn er nog twee altaarstukken te zien. Een paneel met op de voorzijde een *Doopsce* en op de achterkant twee *Leerbewerders* wordt op grond van een bericht bij Van Mander gelijkgesteld met een *Sint Hubertus*, geschilderd door de van Gouda afkomstige maar naar Brugge verhuisde schilder Pieter Pourbus. Helemaal zonder problemen is deze toeschrijving niet, omdat de doopsce eigenlijk niet goed in het leven van Sint Hubertus past. Wel heeft Gouda een, redelijk kapitaalcrachtige, Hubertusbroederschap gehad. Van de ambachtsgilden is één altaarstuk bewaard: een Sint Jozefscylus, besteld door het gilde van de timmerlieden.

Verrassingen

Het vooronderzoek ten behoeve van de tentoonstelling leverde de nodige verrassingen op. Eén van de topstukken van het museum is een verguld zilveren miskelk uit de eerste helft van de 15e

eeuw. Traditioneel wordt deze beschouwd als geschenk van Jacoba van Beieren aan de Goudse voetboogschutters ten teken van dankbaarheid voor hun trouw tijdens de moeilijke jaren 1425-28 waarin Jacoba in Gouda resideerde. Maar het blijkt nu dat de schutters pas vanaf 1457 over een eigen altaar beschikten. Ook verder mist de connectie tussen de kelk en de schutters elke grond. Omdat op de kelk wel de wapens van Jacoba en die van de stad Gouda zijn aangebracht, valt eerder te denken aan een geschenk van de gravin aan de parochiekerk ten behoeve van het hoogaltaar. Een andere vondst is die van de naam van de maker van het Jozefaltaarstuk. Dit werd toegeschreven aan een anoniem Gouds meester; een rekeningpost leert nu dat een zekere Michiel Claesz het werk heeft geschilderd en dat hij inderdaad in Gouda werkzaam is geweest.

Ambachtsgilden

De processielijst van 1404 geeft een eerste overzicht van het aantal ambachtsgilden die dat jaar aan de processie van het Heilig Sacrament deelnamen. De smeden openden de feestelijke stoet. Zij

Afb. 2. Gildekist van de pottenbakkersknechts, 2e helft 17e eeuw. Beschilderd hout. Foto Tom Haartsen.

werden gevolgd door de bakkers, de viskopers, de vleeshouwers, de timmerlieden, de wevers, de vollers, de kleermakers, de lichters (schippers), de 'coellude' (wellicht groentehandelaren), de bierdragers, de 'elsenaars' (schoenmakersknechts) en de 'cordewaniers' (schoenmakers). Enige jaren later werden de bontwerkers, de schonenvaarders (schippers op de grote vaart), de brouwers, de brouwersknapen, het zakkendragersgilde en het kramersgilde toegevoegd. Waarschijnlijk zijn de meeste gilden die in 1404 op de lijst werden gezet, gesticht in de tweede helft van de 14e eeuw. Het kunstenaarsgilde is het enige waarvan we het stichtingsjaar met zekerheid op 1487 kunnen stellen. Het kramers- en vollersgilde zijn nog ouder, het kramersgilde wordt al genoemd in een bron van omstreeks 1330, de vollers worden zelfs al in 1315 vermeld.

De ambachtsgilden hadden verschillende functies. Ten eerste was het gilde het enige instituut dat in een beroepsopleiding voorzag. Wie een ambacht wilde uitoefenen, moest in de leer gaan bij een meester. Omdat de leerlingen en knechts vrijwel nooit lid waren van het gilde, vermelden de bronnen weinig over hen. Een uitzondering is het verhuurboek van het weeshuis, waarin de namen genoteerd werden van weeskinderen die bij ver-

schillende ambachtslieden werden uitbesteed. De leerperiode werd afgesloten met een meesterproef. De schoenmakers vervaardigden omstreeks 1800 een schoentje met klep en een laarsje op een leest. Beide zijn op verkleinde schaal uitgevoerd. De proef voor de pottenbakkers bestond in 1736 volgens de overlevering uit het vervaardigen van een vuurstolp. De metselaars moesten een booggewelf metselen, eveneens op schaal uitgevoerd.

De kwaliteit van het product was een onderwerp van voortdurende zorg voor zowel het gilde als het stadsbestuur. In de gildebrief en in stedelijke keuren werden kwaliteitsvoorschriften vastgelegd. De handhaving was in handen van het gildebestuur, de overlieden en diekens, of van hiertoe door het stadsbestuur aangestelde controleurs. Om de inspectie te vergemakkelijken moest elke meester zijn merk aanbrengen op het product of de verpakking. Op de tentoonstelling zijn verschillende merken te zien. Van de goud- en zilvermeden zijn er drie 'insculpatieplaten' uit de 17e, 18e en begin 19e eeuw. In deze koperen platen graveerden de meesters hun naam en de datum van toetreding tot het gilde. Daarnaast sloegen ze hun merk in de plaat. Het gehalte van het zilver werd getoetst met behulp van toetsnaalden. Van het pijpenmakersgilde, een export-ambacht dat

Afb. 3. Drie gildeglazen: wijnglas (links) en twee bokalen, 18e eeuw. Glas, geblazen, geslepen en gegraveerd. Foto Tom Haartsen.

van bijzonder belang is geweest voor Gouda, is uit de eerste helft van de 18e eeuw een merkenbord bewaard gebleven. Behalve in de gildeboeken werden de meestermerken ook op dit wandbord geregistreerd. Het bord hing in de gildekamer in herberg Het Herthuis aan de Markt. In het begin van de 17e eeuw beleefde de lijndraaijerij een enorme bloei, als gevolg van de toename van de scheepvaart en visserij. De keur tegen het vermengen van vlas en hennep uit 1699 had tot doel de kwaliteit van de producten van de lijndraaiers te waarborgen. Vermenging van beide grondstoffen leverde touw op van inferieure kwaliteit.

Gildebossen

De ambachtsgilden fungeerden bovendien als verzekerings- en begrafenissfonds voor de leden. Zieke en oude leden kregen aanvankelijk incidenteel steun uit de kas. In de loop van de 17e eeuw ging een aantal gilden over tot het oprichten van een apart fonds, de 'gildebos'. Het is opmerkelijk dat de eerste bossen werden opgericht door knechts, die geen aanspraak konden maken op de gildekas. De pottenbakkersknechts richtten hun bos in 1667 op. Op een zilveren plaquette uit 1775 zijn

de namen van de bosbewaarders gegraveerd, met om hen heen zeven proefstukken: een kandelaar, een olielamp, een spaarpot en verschillende potten en kannen. Het fonds werd bewaard in een beschilderde kist, die hiertoe in 1667 speciaal werd vervaardigd (afb. 2). De begrafenissen van gildeleden werd geregeld door het gilde. De kist werd door leden naar het graf gedragen. Over de kist werd een doodskleed gedrapeerd, de 'pelle', waarop twee zilveren begrafenisschilden werden gelegd. Van het zakkendragersgilde zijn er twee gedreven zilveren schilden uit 1668, vervaardigd door Sybertus Kaen, één van de belangrijkste Goudse zilversmeden. Van de lijndraaiers zijn eveneens twee gedreven zilveren schilden aanwezig met een onbekend meesterteken. De pijpmakers hadden hun twee schilden in Rotterdam laten maken.

Hoewel de ambachtsgilden na de Opstand hun katholieke activiteiten moesten staken, vertonen veel gildevoorwerpen van na de Opstand toch nog verwijzingen naar patroonheiligen. In 1663 herdachten de lijndraaiers het 144-jarig bestaan van hun gilde met een schilderij, waarop St. Paulus prominent aanwezig is. Uit hetzelfde jaar dateert

een zilveren gedreven gildeschild met opschrift, waarin trouw wordt verklaard aan deze heilige. In de 17e eeuw beschilderden de smeden hun gildeskist met een afbeelding van St. Elooy, die een bisschopsstaf en een smidshamer vasthoudt. De smeden hadden bovendien de afbeelding van deze heilige uit hun begrafeniskleed geknipt. Deze vijf fragmenten uit het begrafeniskleed zijn bewaard gebleven. De chirurgijns lieten nog in de 18e eeuw een gildeglas vervaardigen, waarop naast het gildewapen de heiligen Cosmas en Damianus afgebeeld werden.

Gildebesturen

Ambachtsgilden waren verenigingen met een bestuur: de dekens en overlieden. Aanvankelijk werden de bestuursleden gekozen door de leden (meestal door een daaruit geselecteerde groep). In de gildebrief van de zakkendragers van 1440 bijvoorbeeld werd bepaald dat de gildebroeders elk jaar voor St. Jacobsdag, de dag van de patroonheilige, gezamenlijk 'het gilde moesten drinken'. Dit feest betekende de beëindiging van het gildejaar. De boeken werden gesloten en een feestelijke maaltijd werd aangericht. Na dit 'gildemaal' werd het nieuwe bestuur gekozen. De vier dekens riepen acht van de oudste leden bij zich om zich met hen te beraden over het nieuwe bestuur. Deze groep van acht koos bij meeste stemmen vier nieuwe dekens. De invloed hierop van de overige leden was dus uiterst beperkt. In de loop van de 17e eeuw verstevigde het stadsbestuur haar greep op de verkiezingsprocedure. Het oude bestuur leverde voortaan een nominatie van een dubbel aantal kandidaten aan de burgemeesters, die hieruit het nieuwe bestuur kozen. Op de nominatielijst van de manden- en bezemmakers staan de namen vermeld van een dubbel aantal bestuursleden, waaruit het stadsbestuur in 1679 een keuze moest maken.

Ten slotte fungeerden de gilden als een vakbond. De dekens en overlieden onderhandelden met het stadsbestuur over de voorschriften met betrekking tot de beroepsuitoefening. Alle gilden

beschermden bovendien de positie van de eigen leden ten opzichte van die van vreemdelingen. In perioden van economische neergang werden de inschrijfgelden voor vreemdelingen bijvoorbeeld fors verhoogd.

De Franse Revolutie luidde het begin van het einde in van de ambachtsgilden. Hoewel in de staatsregeling van 1798 de afschaffing van de gilden werd geregeld, vond de uiteindelijke afschaffing in Nederland pas in 1820 plaats. De oorzaak hiervan was niet alleen gelegen in de weinig consistente politiek van de opeenvolgende regeringen in de periode 1798-1820. De gilden waren in Nederland nog steeds belangrijke organisaties. Bepaalde functies, zoals de kwaliteitscontrole op de producten en het verschaffen van sociale zekerheid aan de leden, waren zelfs maatschappelijk onmisbaar. Uiteindelijk velde koning Willem I op 22 oktober 1818 het definitieve vonnis: de gilden zouden niet hersteld worden. In 1820 werd dit besluit bekroond met de regeling bij Koninklijk Besluit van de liquidatie van de gildeboedels. De vermogens van de voormalige gilden kwamen te vervallen aan de gemeente. De opbrengsten uit effecten en dergelijke dienden onder toezicht van het plaatselijk bestuur te worden verstrekt aan hulpbehoevende ex-gildeleden, vervolgens aan hun weduwen en wezen, daarna aan hulpbehoevende beroepsgenoten die niet in het gilde waren en hun weduwen en wezen. Bij gebrek aan deze categorieën ging het geld naar andere armen in de gemeente. Beoefenaars van het ambacht konden door periodieke bijdrage meewerken aan het instandhouden van deze fondsen, zodat zij hierop te zijner tijd aanspraak konden maken. Het diploma voor betoonde vlijt en spaarzaamheid uit ca. 1850 is hiervan een voorbeeld. De oorkonde werd uitgereikt door de bestuurders van het fonds voor de Vereniging van Werklieden. De afbeeldingen laten voor Gouda traditionele beroepen zien: een pottenbakker, een hekelaarster en een lijndraaier.

Martha Hulshof en Koen Goudriaan